

ORTA DOĞU'DA YENİ BİR BÖLGESEL DÜZEN ARAYIŞI: GERÇEKLER VE ARZULAR

الشرق
للأبحاث الاستراتيجية

AL SHARQ
STRATEGIC
RESEARCH

AL SHARQ FORUM
MENA GÜVENLİK ÖZEL ÇALIŞMA GRUBU

**ORTA DOĞU'DA YENİ BİR
BÖLGESEL DÜZEN ARAYIŞI:
GERÇEKLER VE ARZULAR**

AL SHARQ FORUM KİTAP

Şubat 2020

AL SHARQ
STRATEGIC
RESEARCH

Bu kitap, Al Sharq Forum Araştırma Departmanı tarafından düzenlenen özel çalışma grubunun nihai ürünüdür. Bu özel çalışma grubu, çalışmalarını Ocak 2018'den Ağustos 2019'a kadar sürdürmüş olup grubun koordinasyonunu şu isimler üstlenmiştir:

Galip Dalay, MENA Güvenlik Özel Çalışma Grubu Eş Başkanı & Oxford Üniversitesi
Ömer Aslan, MENA Güvenlik Özel Çalışma Grubu Eş Başkanı & Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Öğretim Üyesi
Sinan Hatahet, MENA Güvenlik Özel Çalışma Grubu Eş Başkanı & Omran Center for Strategic Studies Kıdemli Araştırmacısı

Temel müzakere kurulu şu isimlerden oluşmaktadır:

Abdul Rahman Alageli, Chatham House Orta Doğu ve Kuzey Afrika Programı Araştırmacısı
David Jalilvand, Berlin'de mukim Analist ve Danışman
Dlamer Ala'Aldeen, Middle East Research Institute (MERI) Başkanı
Dr. Hassan Ahmadian, Tahran Üniversitesi Orta Doğu ve Kuzey Afrika Çalışmaları Bölümü Öğretim Üyesi
Hugh Lovatt, European Council on Foreign Relations Orta Doğu ve Kuzey Afrika Programı'nda Politika Araştırmacısı
Kamaran Palani, Middle East Research Institute (MERI) Araştırmacısı
Mehmet Emin Cengiz, Al Sharq Forum Araştırma Asistanı
Mohammad Affan, Al Sharq Forum Siyasal İslam Programı Koordinatörü & Al Sharq Akademi Direktörü
Mustafa Kaymaz, Al Sharq Forum Araştırma Asistanı
Ranj Alaaldin, Brookings Doha Center Misafir Araştırmacısı
Tamer Badawi, Al Sharq Forum Araştırmacısı & European University Institute Orta Doğu Yönelimleri Programı Araştırmacısı
Tarik Yousef, Brookings Doha Center Direktörü

İÇİNDEKİLER

Giriş	6
Birinci Bölüm: Devlet ve Devlet Dışı Aktör Dinamikleri	16
İkinci Bölüm: MENA Bölgesinde Bölgeselcilik ve Bölgesel Güvenlik Kurumları	38
Üçüncü Bölüm: Küresel Bağlamda Orta Doğu'nun Bölgesel Düzeni	104
Dördüncü Bölüm: Ortadoğu'daki Enerji ve Güvenlik Sorunları	126
Sonuç	148
Katkıda Bulunanlar	155
Al Sharq Forum Hakkında	158

Giriş

Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesinin güvenlik mimarisi bir karmaşa içerisinde. Karşı devrimci güçler siyasi fırtınalara hazırlanırken, geçmişte geçerliliği olan ulusal toplumsal sözleşmelerin (“sosyal adalet” yerine “ucuz çıkarlar” öneren sözleşmeler) ve daha geniş anlamda bölgesel düzenin başarısızlığı artık daha fazla gizlenemeyecek bir noktaya gelmiştir. Ürdün, Lübnan ve Sudan’dan, Irak ve Cezayir’e kadar birçok ülkede halklar, yapısal dönüşümlerin özlemine duyarken bu yönde çağrılar yapmaya da devam etmektedir.

Bölge, “gıda güvensizliğinden” yetersiz temiz su ve enerji kaynağına, artan nüfus, kronik işsizlik ve iklim değişimine kadar çeşitli maddi ve birbirine bağlı zorluklarla karşı karşıyadır. Mevcut rejimlerin içerisinde ordunun rolü her geçen gün artmakta ve bu durum yönetici elitlerin dışarıdaki müttefiklerinden stratejik ödemeler almasına yol açmaktadır. Otoriter rejimler kendi yaralarını sarmakla meşgul olup “yeniden yapılanma” tabirini kendi iktidarlarını pekiştirmek için kullanmaktadır. Bölgedeki ülkelerden büyük kitlesel göçler kesintisiz bir şekilde devam etmekte ve bu durum “beyin göçünü” de tetiklemektedir: 2016’dan bu yana kötüleşen ekonomik durumdan ötürü 10 bin Tunuslu mühendisin ülkelerinden ayrıldığı belirtilirken,¹ bir Gallup raporu da Ürdün gençliğinin yüzde 27’sinin ve “yüksek eğitim almış” nüfusun yüzde 29’unun ülkelerinden ayrılmayı istediğini ortaya koymaktadır.² Ciddi oranda Iraklı ve Lübnanlıların da bunun benzerini yapmayı istediğini düşünmek pek de yanlış olmayacaktır. Bunun yanında bölge, büyüklükleri ve akıbetleri kimse tarafından tahmin edilemeyen ancak ortadan kaldırması zor silahlı militan gruplarla dolup taşmaktadır.

Mevcut durumda, köhneleşmiş siyasi ve ekonomik yapılar; eski moda “bereket politikaları”,³ arkaik bir Leviathan devleti (tüm siyasi uygulamalar ile muhalefet hareketlerini devletleştiren ve sivil toplumu millileştiren⁴) ve külüstür bölgesel iş birliği kurumları, kapsamlı bir dönüşüm geçirmeksizin yukarıda bahsedilen zorlukların hiçbirisiyle baş edemeyecektir. Uluslararası aktörler ise ya bölgesel statükoyu desteklemeye devam etmekte ya da Avrupa’ya göç akımlarını durdurma yahut çatışma alanlarındaki “radikalleri” zapt etme veya etkisiz hâle getirme gibi kısa vadeli hedeflere odaklanmaktadır. Çin, Rusya, Avrupa Birliği (AB), Hindistan ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) bölgedeki otoriter rejimleri basmakalıp “istikrarı destekleme” ve “toprak bütünlüğüne saygı” gibi hazır açıklamalarla veya “iş işlerine karışmama politikası” kisvesi altında desteklemeye devam etmiştir. Birkaç diğer uluslararası forum ve toplantı arasından AB ve Arap Birliği arasında tarihte yapılmış ilk zirve olan Şubat 2019’daki Şarm el Şeyh’te yapılan zirve yalnızca bir otoriter liderin uluslararası meşruiyetini arttırmaya yaramıştır. Hatta Trump yönetimi bölgede otoriter bir diktatörle çalışma şansına sahip olmaktan sevinç duyduğunu gizlemeye dahi çalışmamıştır.

Al Sharq Forum da Orta Doğu’daki bölgesel güvenlik mimarisini değerlendirmek ve gelecekte atılabilecek adımlara ilişkin somut öneriler ortaya koyabilmek amacıyla bir özel çalışma grubu kurmuştur. Bunu yaparken dört ana tema belirlemiştir: 1. Devlet ve devlet dışı dinamikler, 2. bölgesellik ve bölgesel güvenlik kurumları, 3. küresel bağlamda bölgesel düzen, 4. enerji ve güvenlik. Beş araştırmacının ve bir araştırma asistanının yer aldığı bu özel çalışma grubu birkaç çalışma toplantısına ev sahipliği yapmış ve Mayıs 2018’de 25 ülkeden üç yüzden fazla uzmanın katıldığı büyük bir konferans gerçekleştirmiştir. Buna ek olarak, Lübnan’a; Singapur’a, Rusya’ya, ABD’ye, Belçika’ya ve Katar’a araştırma ziyaretlerinde

bulunulmuş ve çok sayıda akademisyenle, entelektüelle, uzmanla ve eski politikacıyla konferansı takip eden yıl boyunca mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Aynı zaman dilimi içerisinde özel çalışma grubu, Türkçe ve İngilizce çevirileri de mevcut olacak şekilde toplamda on sekiz uzman görüşü ve analiz yazısı yayımlamıştır.

Tema 1: Devlet ve Devlet Dışı Dinamikler

Bu tema, Orta Doğu bölgesinde modern ulus devletin yaşadığı krizi; devletler arası husumetlerin bölgesel güvenlik üzerindeki etkilerini ve karmaşık devlet dışı aktörler fenomenini derinlemesine incelemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, devlet otoritesinin çeşitli etnik ve dini toplulukların varlığına rağmen aşırı bir şekilde merkezileştiği tepeden inmeceli Arap ulus devletlerinin ortaya çıkışına tanıklık edilmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesine kadar kendilerini inşa ve muhafaza eden bu devletler şimdi derin bir kriz içerisinde bulunmaktadır.

Her ne kadar silahlı ve silahsız devlet dışı aktörler sıklıkla suç faaliyetleri ile ilişkilendirilmiş olsa da bu aktörlerin varlığı bölgede ulus devletlerin ortaya çıkmasından öncesine dayanmakta olup bu örgütler halklara her daim zorla kabul ettirilmemiştir. Statükonun dışında hareket eden devlet dışı aktörler, devlet baskısı altındaki insanlara nefes alacakları bir alan temin edebilmektedir. Sıklıkla siyasal sınırlara meydan okumakta; diğer devletlerle savaşmak için sınırları geçmekte, toprakları işgal etmekte, yeni yönetim biçimleri kurmakta ve en önemlisi, devletlere istisnasız bütün işlevleri açısından meydan okuyabilmektedir. Bu aktörler toplumsal hizmetler ve sağlık hizmetleri temin edebilmiştir ve herhangi bir düzenin veya korumanın olmadığı yerlerde bulunan topluluklara bunları sağlayabilmiştir. Bu tema devlet dışı aktörler

arasındaki ayrımları dikkate almakta ve bölgedeki devlet dışı aktör meselesine yönelik kapsamlı bir yol haritası ortaya koymaktadır. Bazı devlet dışı aktörler sadece rejim değişikliğini hedeflemekte olup reformların yapılmasıyla tatmin olacakken; bazıları devleti, sınırlarını ve kimliğini reddetmektedir.

Tema 2: Bölgesellik ve Bölgesel Güvenlik Kurumları

Orta Doğu “bölgeselliğin olmadığı bir bölge” olarak tanımlanagelmıştır. Ancak Arap Birliği’nden Mağrip Birliği’ne ve Körfez İşbirliği Teşkilatı’na kadar birçok bölgesel iş birliği örgütüne ev sahipliği yapmakta, ayrıca bu örgütlerin üyeleri olan devletler aynı zamanda İslam İşbirliği Teşkilatı’nın bir parçasını oluşturmaktadır. Bu bölümde, tüm bu örgütlerin ve Arap İşbirliği Konseyi, Suriye Arap Cumhuriyeti ve Suriye Lübnan Birliği gibi geçmişte kalmış olan başkaca iş birliği oluşumlarının neden ve nasıl ortaya çıktıkları ile bunların performanslarını incelenmekte, ayrıca Orta Doğu bölgesinde işlevsel ve kapsayıcı iş birliği örgütlerinin kurulması için nelerin yapılabileceği değerlendirilmektedir.

Tema 3: Küresel Bağlamda Orta Doğu ve Kuzey Afrika’nın Bölgesel Düzeni

Bu bölümde araştırmacılarımız uluslararası aktörlerin Orta Doğu ve Kuzey Afrika’nın bölgesel düzeni üzerindeki etkilerini incelemektedir. Bölge dışındaki hem ABD, Rusya ve AB gibi geleneksel aktörlerin hem de Çin ve Hindistan gibi diğer aktörlerin izlediği politikaların geçirdiği dönüşümden ve ortaya çıkardığı sonuçlar mercek altına alınmaktadır. ABD, Orta Doğu’yu askeri bir bakış açısından görmeye devam ederken, AB kısa vadeli bir düşünce tarzı geliştirmenin sorunlarını yaşamaktadır. Bu düşünce tarzı stratejiden yoksun ve nihayetinde bölgedeki kaosu

temelinde yatan sebeplere odaklanmak yerine “kriz yönetimini” tercih eden, dar bir vizyonu ortaya çıkarmaktadır.

Tema 4: Enerji ve Güvenlik

Bu bölümde, Orta Doğu’da siyasetin, ekonominin ve dış ilişkilerin merkezinde yer alan bir konu ele alınmaktadır: Enerji. Bu tema Orta Doğu’da enerji, iklim, otoriterlik ve güvenlik meselelerine ilişkin sorunlar arasındaki bağlantıyı öne çıkarmaktadır. Orta Doğu’da artan enerji talebinin bir sonucu olarak enerjiye ilişkin gelişmeler bölge politikası ve ekonomisine ilişkin daha geniş bağlamla günden güne daha fazla iç içe geçmeye başlamıştır. Ancak bu durum şiddetli çatışmaların, iktidardaki rejimlerin meşruiyetlerinin sorgulanmasının, ekonomik durgunluğun ve işsizliğin, yetersiz sosyo-politik gelişimin eşlik ettiği birçok krizle malûldür.

Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesel Güvenliği

Bu araştırmanın başında özel çalışma grubunun ele alması gereken asıl mesele, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinin güvenlik mimarisi konusuna nasıl yaklaşılması gerektiği olmuştur. Diğer birçok düşünce kuruluşu ve araştırma merkezi son zamanlarda aynı soru üzerine yayınlar yapmıştır ancak bunların birçoğu bölgenin dışında yer alan başkentlerden, dışarıdan içeriye bakılarak ve kimi zaman Orta Doğu ve Kuzey Afrika’daki bölgeselliğe ilişkin yanlı bir bakış açısıyla kaleme alınmıştır. Biz Al Sharq Forum olarak Orta Doğu’nun bölgesel güvenlik mimarisi konusunu bölge içerisinden bir bakış açısıyla ele almak istedik. Özel çalışma grubu, bu hedefe ulaşmak amacıyla bölge içerisinden ve dışından uzmanları İstanbul’da gerçekleştirilen büyük bir konferansta ve ayrı çalışma toplantılarında ağırlamıştır, aynı zamanda bölgeye araştırma ziyaretleri de gerçekleştirmiştir. Özellikle

bölgesel güvenlik kurumlarını tartışırken “Avrupa merkezli” bir bakış açısından kaçınmak amacıyla ve diğer bölgelerdeki modellerin Avrupa’nın bölgesellik deneyimine mutlaka benzemesi gerekmediği olgusunun farkında olarak özel çalışma grubumuz, Güneydoğu Asya Ulusları Birliği (ASEAN) gibi diğer bölgesellik deneyimlerine de açık bir tutum sergilemiştir.

Devlet dışı aktörleri tartışmak çeşitli zorluklar arz etmiştir. Bölgede var olan çok sayıda silahlı devlet dışı aktörün hangi ölçütlere göre sınıflandırılacağı, özellikle de bu aktörlerle olan ilişki biçimlerine dair göstergeleri ortaya koymak konusunda oldukça önemlidir. Hizbullah’ın Lübnan politikasındaki ağırlığı göz önüne alınırsa, hâlâ bu örgütü bir silahlı devlet dışı aktör olarak görmek ne kadar doğrudur? Devlet dışı aktörlerin birbirinden ideolojik arka plân, kaynakların yönetimi, yerel topluluklarla ilişki biçimleri ve genel talepleri konularında ayrıştığı açıktır. Ayrıca silahlı devlet dışı aktörlerin devlet yapılarına entegrasyonu sorunsalı da ortaya çıkmıştır. Bütün silahlı gruplar orduya mı entegre edilmelidir? Yoksa bazıları devre dışı mı bırakılmalıdır? Bölgede devlet dışı aktörlerin sayısının son zamanlarda ne denli arttığı göz önüne alınırsa, otoritenin dağılması meselesiyle bundan sonra nasıl baş edilecektir?

Tartışma konusu olan bir başka mesele ise bölgesel iş birliğinin kurumsal arka plânıdır. Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki iş birliği mekanizmalarının güçlü ve zayıf yönlerini nasıl değerlendirmeliyiz? Hangi kurumlar dikkate alınmalıdır? Arap Birliği gibi mevcut bölgesel örgütlerin başarısız olduğuna dair yaygın kanaat göz önüne alınırsa, bu örgütler yeniden mi ihya edilmelidir ve bu ne derece mümkündür? Şayet bunların ortadan kalkmasına müsaade edilecekse yeni bölgesel örgütler nasıl kurulmalıdır ve kurulabilir? Bu mekanizmalara iş

dünyası elitleri mi öncülük etmelidir? Yoksa buna tabandan başlayıp yukarıya doğru seyreden süreçlerle sivil toplum mu öncülük etmelidir? Özel çalışma grubu bu soruları cevaplamak için bölgedeki rejimler ile iş çevreleri arasındaki ilişkilere bakmaya ve sivil toplumun nabzını hissetmeye ihtiyaç duymuştur. Bölgesel iş birliği şablonlarının durumu aynı zamanda bölge dışındaki uluslararası aktörlerin Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya yönelik rollerine ve politikalarına da bağlıdır.

Kitabın Ana Hatları

Gelecek bölümlerde dört tema oldukça detaylı bir şekilde ele alınacaktır: Birinci bölümde, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da devlet ve devlet dışı aktör dinamikleri incelenecektir. Bu bölümün temel fikri, yeni bölgesel ve yerel güvenlik düzenlemelerinin tüm ilgili tarafların, isyancı veya devlete bağlı yapılanmalar dahil olmak üzere şiddetten uzaklaşmasını gerektirdiğidir. Örneğin Libya'da, bazı silahlı grupların bir veto gücü dahi vardır, bu gruplar güçlü yerel aktörler konumunda olup herhangi bir dış aktörün ona sadık uzantıları değillerdir. Silahlı gruplar bölgedeki diğer ülkelerde de benzer şekilde temel bir rol oynamaktadır. Bazı gruplar silah bırakmak ve terhis edilmekle karşı karşıya kalacakken, bazıları siyasi kuvvetlere dönüşecek veya devlet yapılarına entegre olacak ve diğerleri de şiddetin yatışması karşısında ortaya çıkacak hukuki sonuçları kabullenmekle yetinecektir. Güç paylaşımına ilişkin formüller, mevcut devlet yapılarına meydan okuyan devlet dışı aktörlerle sürdürülebilir bir uzlaşmaya varılması hususunda yetersiz kalabilir. Irak'taki Kürdistan Bölgesel Yönetimi (KBY) gibi örneklerde, otoritenin güvenilir ve hakiki bir şekilde devredilmesi devlet dışı aktörlerin yapıcı bir diyaloga dahil olması için gereklidir. Otoritenin devri sıklıkla federalizmle ilişkilendirilse ve bir güç parçalanması olarak düşünülse de yerel yönetimlerden siyasi

adem-i merkeziyetçiliğe kadar geniş bir çözüm yelpazesi uygulanabilir. İkinci bölümde, bölgesel iş birliğinin daha etkili olabilmesi için bir paradigma değişimine ihtiyaç olduğu öne sürülmektedir. Bunun anlamı, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde güvenlik iş birliğinin hedeflediği unsurun devletler veya rejimler değil, insanlar olması gerektiğidir. “Bölgesel iş birliği” normatif bir boyutu olmadığı sürece tam manada olumlu bir anlam ifade etmeyecektir. Teröristlerin isimlerinin ve profillerinin karşılıklı olarak bildirilmesi yoluyla iç güvenliğe yönelik bir bölgesel iş birliği üstünkörü bakınca tatmin edici gözükebilir. Ancak başka türlü bir yüksek seviye güvenlik iş birliği insanlar için düşündüğümüz kadar iyi olmayabilir. Anlamlı olabilmesi ve değişen şartlarda ayakta kalabilmesi için mevcut bölgesel örgütlerin herhangi bir yaşayan organizma gibi öğrenmesi ve yeni durumlara adapte olabilmesi gereklidir.

Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki bölgesel güvenlik kurumlarını sorunlara daha hitap edebilir ve daha kullanışlı kılmak için kapsayıcılığı sağlayacak üç aşamalı bir adımın atılmasına acil ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun için bölgedeki devletler daha kapsayıcı olmalıdır. İlk olarak, ulusal anayasalarını iyileştirip etno-mezhepçi, kabileci kimlikleri temel almayacak (kendi halkları tarafından da öyle oldukları düşünölmeyecek) bir hâle getirmelidirler. Daha sonra, Arap Birliğı gibi bölgesel örgütlerin de üyelik kriterleri konusunda etnisitenin ötesine geçmeleri gereklidir. Arap Birliğı, eğer etkili ve sorunlara çözüm üretebilir duruma gelmek istiyorsa Araplara özgü bir kulüp olmaktan çıkmalıdır. Sonraki aşamada, bölge diğer bölgelerle etkileşime girme ve rejimler için değil ancak halkların faydası için bölgeler arası ilişkiler kurma konusunda bu zamana kadar yaşadığı küçük düşürücü başarısızlığı ortadan kaldırmaya odaklanmalıdır. Örneğın Arap Birliğı,

Afrika'ya ulaşma ve AB ile daha etkili bir iş birliği geliştirme konusunda ne yazık ki sınıfta kalmıştır.

Üçüncü bölümde, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın bölgesel düzenine küresel bağlamda odaklanılmaktadır. Küresel aktörler ve Soğuk Savaş politikaları gibi durumlar, otoriter rejimlere bölge dışından çeşitli destekler vererek Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki mevcut krizlerin artmasında ciddi bir rol oynamışlardır. Bu bölümde, Rusya ve AB -ayrıca Almanya ve Fransa öncülüğünde AB Üyesi devletler- gibi küresel aktörlerin her geçen gün artan silahlı çatışmaları beslemek yerine bölgede şiddetin azaltılması çabalarına destek vermesi gerektiği öne sürülmektedir. Bölgesel diyalogu teşvik etmek önemini korumaktadır, bölgesel aktörlerin sıfır toplamli oyun hesaplamalarından uzaklaştırılmaları ve varoluşsal tehdit algılarına değinilmesi üzerine çalışılmalıdır. Fakat, yerel çatışmaların tamamen çözüme kavuşması için bu çabalar bölgesel ve küresel güç yarışlarından ayrıştırılmalıdır. Silah ihraç eden devletler (ABD, Avrupa devletleri, Rusya ve Çin) hâlihazırda bölgesel çatışmaların ve uluslararası hukuk ihlallerinin içerisinde yer alan Orta Doğu devletlerine silah tedariklerini yeniden gözden geçirmelidir.

Dördüncü ve son bölümde, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki enerji ve güvenlik sorunları tartışılmaktadır. Orta Doğu ülkelerinin çoğunda enerji, iktidardaki rejimlerin siyasi meşruiyeti için merkezi bir konuma sahiptir. Etkili demokratik kurumların yokluğunda ortaya çıkan toplumsal sözleşmenin bir parçası olarak benzin, elektrik ve su gibi son derece sübvansede edilmiş materyaller halkın rızasını/sessizliğini sağlamaktadır. Ancak bölgedeki sarsıntılı siyasi durumlar, hızla artan enerji talebi ve küresel enerji alanında yaşanan değişimler (iklim değişikliği de dâhil olmak üzere) gibi sorunların birleşmesiyle enerjinin bölge siyaseti ve ekonomisi içerisindeki rolü sorgulanmaktadır.

Referanslar

- 1- "OIT: 10 mille ingénieurs ont quitté la Tunisie depuis 2016," Mosaique FM, 30 Eylül 2018, <https://www.mosaiquefm.net/fr/actualite-national-tunisie/415691/oit-10-mille-ingenieurs-ont-quitte-la-tunisie-depuis-2016>
- 2- Renad Aljadid , "Nearly 20 per cent of Jordanian population wish to migrate to another country — Gallup report," The Jordan Times, 20 Aralık 2018, <http://www.jordantimes.com/news/local/nearly-20-cent-jordanian-population-wish-migrate-another-country-%E2%80%94-gallup-report>
- 3- "A Personal Appraisal of Hassan's Regime," The Central Intelligence Agency (Library of the CIA), s. 8, Erişim Tarihi: Kasım 2019, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80R01731R002300070008-6.pdf>
- 4- Isam al-Khafaji, 'The Arab Left after Glasnost: Who's Afraid of Bureaustroika?' Middle East Report, No.167, On the Edge of War. Kasım-Aralık 1990. s. 32-33.

Birinci Bölüm - Devlet ve Devlet Dışı Aktör Dinamikleri

Çok sayıda uzman, politika yapıcı ve akademisyen bir oluşum olarak ulus devletin MENA bölgesinde varoluşsal bir kriz içerisinde ve bitmek bilmeyen bir kavram sorunundan muzdarip olduğuna inanıyor. Arap Baharı ile daha da açığa çıkan ve kötüleşen güncel krizlerin temel nedenlerinin incelenmesi, bölgesel ayrışma ve istikrarsızlığın ardındaki sebepleri anlamaya başlamak için hayati bir öneme sahiptir. Sık sık Sykes-Picot anlaşmasıyla özdeşleştirilen sınırlar ve mevcut devletler eskiden olduğu gibi hâlâ bölgedeki anlaşmazlıkların temel konusudur. Yine de Orta ve Güneydoğu Avrupa, Güneydoğu Asya, Sahraaltı Afrika ve Sovyetler Birliği ile karşılaştırıldığında bu sınırlar aslında dünyanın en istikrarlı sınırları arasında olmuştur.

MENA bölgesi üzerindeki Amerikan ve Sovyet stratejik rekabetinin sona ermesiyle birlikte hâkim devletler, kendi sorunlarıyla kendileri başa çıkmak zorunda bırakıldı. Bu gerçeklik ABD'nin 2011 yılında Irak'tan çekilmesi ile daha çok görünürlük kazandı. Hayatta kalmak için gerekli olduğu ortaya çıkan yabancı destekten mahrum kalan MENA devletlerinin, yurttaşlarının beklenti, ihtiyaç ve taleplerini karşılayıp yönetme kabiliyetleri önemli ölçüde azaldı. Daha az kaynak ve kötü insan hakları siciline sahip ülkeler ezici toplumsal huzursuzluk ve ayaklanmalara şahit olan ilk halka oldu. Bu zorluk ve çalkantılar giderek işlevselliğini yitiren bölgesel düzende güç kazanıp kozlarını kullanmak isteyen hırslı aktörler için yeni fırsatlar sundu. Şiddet, kargaşa ve davetsiz dış müdahaleler en savunmasız devletlerde kurumsal bir boşluk yarattı. Bu boşluk, daha sonra yabancı, yerli ve ulus-aşırı devlet dışı aktörler tarafından dolduruldu ve bunun sonucunda etnik, mezhepsel ve dini çekişmeler artarken diyalog ve iş birliği alanları daraldı.

Devletler sıklıkla suç ve insan hakları ihlallerinin artışıyla ilişkilendirilen devlet dışı aktörlere genellikle acımasız zor ve kuvvetle karşı koyar. Bununla birlikte, devlet dışı aktörlerin algılanışı ve onlara gösterilecek yaklaşım değişmeli. Bunların varlığı yeni bir olgu değil, ki anlam ve önemleri de giderek artıyor. Gerginliğin hafifletilip siyasi farkındalığa sahip taban örgütleriyle kamusal tartışma ve devlet reformu alanında temas kurmak amacıyla kapsayıcı yaklaşımlar benimsenmelidir. Diyalog, müzakere, aracılık ve uzlaşma istikrara yol açıp uzun süredir bölgeye hâkim olmuş oldukça devlet merkezli siyaseti düzeltme potansiyeline sahip.

Bu bölüm MENA bölgesindeki ulus devlet krizini, devletler arası rekabetin bölgesel güvenliğe etkisini ve karmaşık devlet dışı aktörler olgusunu ele alıyor. Bölüm, bu konularda tanınmış uzmanların gözlem ve bulgularını tasnif, kategorize ve tanzim etmeye çalışıyor. Daha sonra, MENA'da güvenlik krizinin daha tarafsız bir şekilde anlaşılması umuduyla bu işe nasıl devam edilmesi gerektiği konusunda önerilerle son buluyor.

MENA'daki Devlet Krizi

Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesi bugün birçoğu henüz bağımsızlığını kazanmış olan yirmi üç devletten oluşuyor. MENA devletleri kendi aralarında kayda değer farklılıklar gösteriyor. Yemen hariç Arap yarımadası devletleri petrol zengini olup aşiret yapılarına sahip ve monarşi ile yönetilen ancak bölgede nüfuzu en az olan ülkelerdir. MENA'nın geri kalan diğer devletleri ise büyük çoğunluğu son derece yoğun şehir kümeleri, çeşitli doğal kaynak ve gelir kaynaklarına sahip cumhuriyetlerden oluşuyor. Bu farklılıklara rağmen bu ülkeler dil, etnik köken ve dinin ötesinde ortak özelliklere sahip.

MENA devletleri arasındaki ortak bir temel özellik kuruldukları tepeden inmeci süreçtir. Türkiye ve İran'a gelince, her iki ülke de uzun süre hüküm sürmüş imparatorlukların ve hanedanların mirasını devralırken daha kapsayıcı siyasal düzen formlarını benimsemeden önce milli ordularının öncülük ettiği zorunlu bir modernleşme sürecinden geçmişti. Buna karşılık, Araplar özyönetimlerini ve kendi kaderlerini tayin etme imkânı elde etmeden önce bir bağımsızlık sürecine girdi. Ancak muteber bir alternatif yönetim projesinin yokluğunda, oluşan otorite yapılarını tartışmalı bir şekilde kuranlar sömürge güçleri oldu. Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz, Mezopotamya ve Arap yarımadasında sömürgecilik, ya yeni dayatılan düzeni korumamakla yükümlü elit bir yönetici sınıf kurdu a ya da küresel güçlerin emirlerine tâbi adamlarla içeri sızdı. Her iki durumda da sömürgecilik, bölge sınırları ve siyasetini şekillendirmede belirleyici bir faktördü.

Üstelik, ikinci dünya savaşının sona ermesinin ardından bölgedeki seçkinler, heterojen halk ve toplumlarını pek dikkate almadan aşırı bir merkezileşme formunu benimsedi. Sonuç olarak, üç ulusal kimlik formu ortaya çıktı. Birincisinde bir etnik ya da dini çoğunluk egemendi, ikincisinde iktidarda bir azınlık ya da azınlıklar koalisyonu vardı, üçüncü formda ise aşiret bağ ve sadakatleri hâkim oldu. Dayatılan bu üç kimlik formu altında, nüfusun büyük kesimi modern sınırlara ve devlete meydan okuyan daha geniş bir ortak aidiyet hissini hatırlamaya devam ederken aynı zamanda da kendi yerel topluluk ve kültürlerine güçlü bir şekilde bağlı kalmaya da devam ettiler. Bölge siyasetinin paradoksu burada yatıyor. Ulus aşırı bir kimliğe yönelik bu güçlü aidiyet duygusu yüceltilmiş bir geçmişe

ve dolayısıyla meşruiyete duyulan özlemin bir yansımasıdır. İnatçı toplumsal aidiyetler, korunmaları halk arasında işler bir toplumsal sözleşmenin köşe taşları olarak algılanan kültürel birlik ve haklara yönelik tehditlere karşı bir tepkidir. Bu nedenle, birkaç istisna dışında, MENA devletlerinin ortak özelliklerinden birinin meşruiyet eksikliği ve zayıf toplumsal sözleşmelerin yaygınlığı olduğunu varsaymak yerinde olacaktır. Bu açıkların farkında olan seçkinler üç alan üzerinden kendi iktidarlarını meşrulaştırdı: İdeoloji, politik ekonomi ve askeri vesayet.

İster Mısır, Suriye, Irak, Cezayir ve Sudan'daki yeni cumhuriyetlerde benimsenen Pan-Arabizm (Arap Birliği) ister Suudi Arabistan, Fas ve daha sonraları daha düşük bir seviyede İran'da benimsenen Pan-İslamizm (İslam Birliği) olsun, ideolojiler ulus devleti reddetmişti. Her iki ideoloji de sadece "Millet" sınırları ile aynı sınırlara sahip devletleri meşru kabul etmişti. Örneğin Arap milliyetçiliği, var olan devletleri Atlantik sınırında Fas'tan Hint Okyanusu kıyısında Umman'a uzanan daha büyük bir Arap ulusunun "أمة" ümmetin" birer parçası olarak tanımladı. Pan-İslamizm ise evrensel Müslüman topluluğuna atıfla açıklanması daha zor olan bir millet tanımı yaptı.

Politik ekonomi de bölgedeki mevcut ulus devlet krizini yaratmada belirleyici bir faktördü. Uzun bir süre bölgenin ekonomisi temelde sınırlı üretim kapasiteleri olan malların ticaretine dayanıyordu. Modern MENA devletinin kurulmasıyla birlikte yönetici elitin halklarına vaadi itaatleri karşılığında toplumlarına moderniteyi getirmek oldu. Bu amaç uğruna 1950'ler ve 60'larda yeni kurulan cumhuriyetlerde sosyalizm ve petrol zengini Arap Yarımadası monarşilerinde ise rantçı ekonomi olmak üzere iki politik ekonomi modeli ortaya çıktı. Bu iki modelin en önemli ortak özelliği ülkenin servetine hiçbir bireysel katkının yapılmadığı devlet idaresindeki bir ekonomiydi. Devlet ekonomisinin yönetimine

bu merkezi yaklaşım temsil sorununu çözmek amacıyla kasıtlıydı: Vergi yoktu dolayısıyla temsil hakkı da olmayacaktı. Sonuç olarak, sosyalizm 1970’lerde akışını tamamlayarak 1980 ve 1990’larda devlet kapitalizmine evrildikten sonra yeni bin yılda seçici özelleştirme ve agresif açık pazar politikaları kılıfı altında ahbap-çavuş kapitalizmine geçildi. Öte yandan rantçı ekonomi ise bu dönem boyunca gelişip dayandıktan sonra yaklaşık son on yılda petrol fiyatlarının düşmesi ve kamu harcamalarının artmasının ardından baskı altına girmeye başladı.

Her ne kadar ideoloji ve politik ekonomi örtüşse de hem ideoloji tercihi hem de herhangi bir ekonomik modelin benimsenmesi yönetici elitin otoritesini pekiştirip halk üzerindeki hakimiyetlerini oturtmaya hizmet ettiği iddia edilebilir. Şayet Batılı anlamdaki toplum sözleşmesinin modern versiyonu özgürlüğü ve refahı sağlama karşısında kaos ve yabancı işgalinden korunma olarak tanımlanırsa, bölgede yaygın olan toplum sözleşmesinin otoriteye itaat karşılığında yiyecek ve devlet şiddetinden korunma olduğu söylenebilir. Gerçekten de MENA devletinin en iyi tanımı yönetici elitin hizmetinde yönetici aygıtın idare ettiği otorite olarak adlandırılabilen bir “Muhaberat” devletidir. Dolayısıyla MENA’da devlet aygıtı ile müesses kamu kurumları yönetici rejimlerin bekasını temin eden araçlardan daha fazlası değildir. Fakat MENA devletinin en yaygın özellikleri güçlü ve derin kökler salmış rejimler ile zayıf devletler olsa da rejimin nüfuz seviyesi ülkeden ülkeye değişiklik gösteriyor. Arap Baharı öncesi Mısır gibi bazı örneklerde yönetici sınıf merkezi otorite eksikliğini sömürerek görece özgürlük boşlukları yaratacak kadar büyüktü. Suriye gibi diğerlerinde ise hâkim rejimin bile çalışıp hizmet ettiği bir aile kliğinden oluşan ek bir sınıf bulunuyor.

Geçen zamanla birlikte MENA devletlerindeki içkin krizler artan nüfus, kamu harcamaları ve genç demografinin baskıları altında büyümeye devam etti. Arap Baharı yönetici elitin hem devlet hem de rıza inşasındaki başarısızlıklarının sonucu olarak geldi. Hayal kırıklığına uğramış gençlerin öncülük ettiği geniş katılımlı gösteriler MENA devletlerinin üzerine kurulmuş olduğu ilkelerin ölümünü ilan etti. Bunlar aynı zamanda şiddet kullanımı, merkezileşme ve ahbap-çavuş ilişkilerinin bölgedeki yönetim yapısı olarak sınırlarını da göstermiş oldu. Dahası bu protestolar mevcut devlet yapıları ile toplumsal sözleşmelere duyulan sadakatin ne kadar düşük seviyede olduğunu da ortaya çıkardı. Yine de bu krizler ne güvenlik aygıtının daha da güçlenmesini ne de devlet yapısının daha da dağılmasını önledi. Sonuç olarak da bölge insanlarını tam bir kargaşa içinde bıraktı.

Öneriler

MENA devlet krizinin çözümü daha geniş bir devlet yapısına, kapsamlı bir entegrasyon bağlamında yerel toplulukların kaygılarına ve ilhamlarına saygı gösteren kapsayıcı ve çoğulcu yönetim yapıları kurmakla başlar. İster tepeden inme isterse tabandan yukarıya yahut iki yolu birlikte benimsesin, elitler ve halklar çatışmayı sona erdirip otoriteyi etkin bir şekilde devrederken güvenilir bir koordinasyonu sürdürmek için bir mutabakata varmak amacıyla ortakçaba göstermeli. Bu konuda oydaşmacı demokrasi etnik ve dini olarak bölünmüş toplumlarda mümkün oldukça yüksek bir mutabakat üreten bir kurumsal düzenleme olarak görülebilir. Bu uzlaş ve taviz politikaları 1840'ta Kanada'da, 1917'de Hollanda'da, 1943'te Lübnan ve İsviçre'de, 1945'te Avusturya'da, 1955'te Malezya'da, 1958'de Kolombiya'da, 1960'ta Kıbrıs'ta, 1970'te Belçika'da, 1989'da Çekoslovakya'da ve 1994'te Güney Afrika'da gözlemlendi.

Oydaşmacı demokrasilerin iki yönünü vurgulamak yerinde olur. Birincisi, bu tip demokrasilerin çoğu gerilim veya şiddet durumlarında kuruldu. İkincisi, neredeyse tüm yerel topluluklara önemli derecede otonomi ve en temel konularda veto yetkisi vererek kapsayıcı hükümetlerin kurulmasına yol açtı. Oydaşmacı demokrasi ya bir mutabakat kültürüne dayalı ya da çatışmayı sonlandırmak için gerekli asgari taviz seviyesini üretmek amacıyla mutabakata yeterince açık olmayan bir kültüre karşılık olabilir. Böylelikle uzun vadede bu düzenlemeler farklı topluluklarca gerekli görüldüğü takdirde çoğunlukçu bir demokrasiye yol açabilir. Bununla beraber, MENA devlet krizi bölgedeki tek emniyetsizlik ve istikrarsızlık nedeni değil. Devletler arası rekabet ve abartılmış tehdit algıları da hâlihazırda bölgeye hâkim olan güvensizlik ortamına katkı sağlamıştır.

Devletler Arası Rekabetler

Bölgedeki devletler kapsayıcı bir vatandaşlık tanımı yerine vatandaşların sadakatının temeli olarak mezhepsel veya etnik kimlikler benimsemiştir. Bu eğilim kısmen yönetici eliti meşrulaştırmak veya korumak için iç iktidar dinamiklerinden kaynaklanıyor ama aynı zamanda bölgesel rakiplere karşı sadık tabanlar oluşturmak amacıyla araçsallaştırılmıştır. MENA bölgesindeki en ayrıştırıcı ve tekrarlanan temalardan biri Şii-Sünni bölünmesinin sömürölmesidir. Bu kırılma en açık şekliyle Suudi Arabistan ile İran arasındaki jeopolitik rekabette görülürken Irak, Suriye ve yakın zamana kadar Yemen’de şiddet üzerinden gerçekleşiyor. Birey ve grup düzeyindeki mezhepçilik çoğulcu toplumlarda çoğunlukla zararsız bir toplumsal kimlik temelidir. Gerilimini şiddete doğru sevk eden faktörler çoğu zaman özünde siyasidir. Mezhep kimliklerin siyasi mezhepçiliğe evrilmesi sıklıkla politik ve sosyal bağlamlardan kaynaklanır. Bu sürecin saikleri

kaynaklar için rekabet, hızlı nüfus artışı veya artan işsizlik oranları olabilir. Bununla birlikte elitler yine de hem yerel hem de bölgesel düzeydeki diğer rakipleriyle mücadelede toplumları örgütlemek için mezhepsel kimliklere başvurur.

Mezhepçilik bölgedeki din ve toplumların tarihi ve toplumsal evriminde derin köklere sahip olsa da yakın dönemdeki dirilişi dış müdahaleler ve bölgeyi aşan siyaset tarafından tetiklendi. Bu durum özellikle 2003 Amerikan işgali sonrasında birçok Sünni Arabın Paul Bremer’in öncülük ettiği Baas’tan arındırma kampanyasının kendilerini hedef aldığını hissettiği Irak için geçerli. Sünnilerin iç siyasete katılımının zor ve bazen imkânsız olması Şii ve Kürtlerin Bağdat merkezi hükümetine eşitsiz bir derecede erişim sağlamasını beraberinde getirdi. Sünnilerdeki bu dışlanmışlık hissi daha sonra El-Kaide’nin yükselişini teşvik etmiş, İran’ın Şii siyasal parti ve toplumsal hareketlere sızma çabalarıyla daha da kötüleşmişti. Benzer şekilde Suriye’de Pentagon’un Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD) ile mücadelede ağırlıklı olarak Demokratik Birlik Partisi’ne (PYD) dayanma kararı Kürtler ile Araplar arasındaki gerilimi tetikledi. Gerçekten de ABD’nin MENA bölgesindeki politikaları Sünni-Şii gerilimlerini tüm bölgeye yaydı. ABD müdahaleleri dengeleri bozarken silahlı grup ve milislerin hami devletleri kendi dış politika gündemlerini hayata geçirmek için bu şartlardan doğan kaostan nemalandı.

MENA bölgesine halihazırda bölgedeki başlıca güçler olan İran, Suudi Arabistan ve Türkiye arasındaki güvensizlik ortamı hâkim. İran, Irak, Suriye, Hizbullah ve Filistinli bazı silahlı gruplar direniş eksenini oluştururken Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Mısır ve Bahreyn ise buna karşı bölgesel “ılımlı” bloku temsil ediyor. Direniş eksenini İsrail’e ve bölgedeki ABD “emperyalizmine” karşı direnişlerinde

birleşen devlet ve devlet dışı aktörlerin bir karışımı. Öte yandan, Suudi Arabistan liderliğindeki blok ise ABD ve Batı ile ortaklık kurarak İran'ı dengeleme çabalarında birleşen otoriter devletler ittifakıdır. İki kamp arasındaki rekabet ve soğuk savaş Arap Baharı ve kendisini iki grupta da ilişkilendirmeyip bunun yerine Türk demokratikleşme tecrübesini taklit etmek isteyen ve geleneksel olmayan Sünni güçlerin ortaya çıkışı ile daha da alevlendi. Sonuç olarak Türkiye ile Katar arasında ilkinin yeni bir bölgesel rol modelini öne çıkardığı diğerinin ise bu dönüşüm çabalarını mali olarak destekleyip güçlendirdiği yeni bir ittifak zuhur etti.

MENA devletleri arasındaki rekabetler şu anda büyük aktörler tarafından sıfır toplamı bir oyun olarak algılanıyor. Karşılıklı saygı ve faydaya dayanan bir bölge düzeni kurmak uzak bir ihtimal olarak görünüyor çünkü rakipler aktif bir şekilde rejim değişikliği ve karşılıklı yıkım gayreti içindeler. Üstelik kendisine bir kez meydan okunan bir rejim otomatik olarak kendi taban desteğini sağlamlaştırmak için mezhepçiliğe başvurup dolayısıyla da muhalifler arasında karşıt bir mezhepçiliği tetikleyerek sonu gelmez bir şiddet döngüsü yaratıyor. Bunun sonucunda siyasi rekabet, askeri karşılaşma ve iç çatışma ile tırmanırken orantısız şiddet tavizinin tüm imkanlarını yok ediyor. Günün sonunda bu çatışmalar devletin çöküşüne neden olarak dış müdahalelere davetiye çıkaran iktidar boşlukları yaratıyor. Örneğin Suriye'de tüm bölgesel blok ve ittifaklar iç çatışmanın sonucunu bölgesel güç dengesinde belirleyici bir etmen olarak algıladı. İran Esed'i desteklemek için savaşçı, silah ve petrol sevk ederken bölgesel rakipleri de en mezhepçi hizipleri destekledi çünkü bunlar en iyi savaşçılar olarak algılanıyordu. Sonuç olarak radikal silahlı gruplar daha önemli kaynaklara sahip olup en sonunda ana akım ılımlı gruplara galebe çaldı.

Elbette sınırlarını en iyi koruyabilecek güçte olan devletler daha zayıf oluşumlar içerisindeki agresif müdahalelerine imkân hazırlamak için medya, mali kaynaklar, silah sevkiyatları ve mezhepçiliği kullanıyor. Buna karşılık düşük kurumsallaşma kapasitesinden muzdarip devletler de zayıflıklarından faydalanmak isteyen bölgesel ve küresel güçlerin içlerine sızma girişimlerine maruz kaldı. Bu durum Mısır'ın Hafter'i desteklemek için müdahale ettiği Doğu Libya'da; İran, Türkiye, Rusya ve ABD'nin müdahil olduğu Suriye'de ve İran ile Suudi Arabistan kozlarını paylaştığı Yemen'de de geçerli.

Öneriler

Bölgesel güçler arasında etkili iş birliğini başlatacak mekanizmaların devam eden yokluğu ve güven inşa edici somut politikaların eksikliği MENA bölgesini yeni bir karanlık çağa sürüklüyor. Ortadoğu'da devletler arasındaki etkileşimin tek biçimi zor kullanımı ve manipülasyondur. İstikrar umutları tamamen söndürülmeden önce, bölgesel gerilimlerin yatıştırılmasına duyulan ihtiyaç güvenliği yeniden inşa etmek için hayati önemde. Bu dinamikler küçük ama tekrarlı kazanımlarla ve en yıkıcı konularla ilgilenmeden önce düşük siyasi önceliği olan konularda güven inşa ederek ortaya konabilir.

Mülteci sorunları ev sahibi ülkeler arasında umut vaat eden bir iş birliği alanı teşkil edebilir. Lübnan, Türkiye, Ürdün ve Irak ile bunların Suriyeli mülteci krizine yaklaşımlarının incelenmesi koordinasyon ve standart politikaların yokluğunu ortaya çıkarıyor. Uluslararası kamuoyu ile ihtiyaçlarını paylaşmada birleşirlerse bu ülkeler Suriye çatışmasının seyrini değiştirebilir çünkü muharebelerin çoğu demografik bir savaş alanı üzerinde yapılıyor.

Benzer şekilde iş birliği, sürdürülebilir bölgesel enerji güvenliğinin inşasında da hayati bir rol oynayabilir. Bölge içi ticaret enerji talebinin karşılanmasına yardımcı olurken kısıtlı doğal kaynakların çıktısını da azami dereceye çıkarabilir. Aynı mantıkla ortak sanayi politikaları bölgenin küresel ticaret potansiyelini güçlendirip bölgesel ekonomik entegrasyonu iyileştirmek amacıyla uygulanabilir.

İkinci aşamada ise ayrıştırıcı konular hakkında bölgesel mutabakat arayışlarına gidilebilir. Bunlar arasında ortak terörle mücadele faaliyetleri ve Kürt sorununa kapsamlı bir çözüm arayışı var. Fakat bu tartışmalı başlıklar üzerindeki müzakereler azami bir dikkatle durdurulmalı çünkü bunlar eskiden olduğu gibi bölgesel rakiplere karşı araç olarak kullanılıyor. Örneğin muhtemelen Suriye’de sürdürülebilir bir barış tesis edemeyecek olsa da Astana’da başlatılan yatıştırma süreci Türkiye ile İran arasında yerel güvenlik kaygıları hakkında bir diyalog başlattı. Buna karşılık rekabetler kimlik üzerinden parçalanmış toplumlarda devlet yapısının altını oymaya ve MENA genelinde mezhepçi ve etnik gerilimleri doğurmaya devam edecek.

Devlet Dışı Aktörlerin Ortaya Çıkışı

Devlet dışı aktörler yeni bir olgu değil, tarihsel ve sosyal meşruiyet sahibi topluluklar her zaman devlete veya yönetici elitlere meydan okuma iddiasında bulunmuşlardır. Osmanlı döneminde etnik, dini ve toplumsal homojenliğe sahip topluluklar büyük bir otonomi sahibiydi. Yerel gruplar hizmet sunup adli işlere bakarak kendi tabanları arasında otorite sahibi iken İstanbul ile ve bölgeye tayini yapılan vali ile yabancı işgaline karşı sağladıkları koruma karşılığında serbest bir ilişki sürdürdüler. Buna kıyasla ulus devlet bölge için daha yeni bir kavram. Dahası ulus devletlerin kurulması tarihi kinlere neden olarak

yeni kurulan otoritelere meydan okumak için verimli bir ortam sağladı. Devletlerin Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki bölünmeleri çoğunlukla etnik, mezhepsel ve toplumsal doku özelliklerini göz ardı etti. Bunun sonucunda topluluklar ve ideolojik aktörler siyasal reform, özgürlük, hukukun üstünlüğünün uygulanması ve çözülmemiş hınçlarının çözümü için devletlerine karşı savaştı.

Bugünlerde ise yolsuzluk, kayırmacılık, adaletsizlik, eğitimde gerileme ve yönetim başarısızlıkları dışlanmış vatandaşları devletlerine meydan okumaya teşvik ediyor. Benzer şekilde devlet zulmü karşısında siyasi parti ve hareketler de şiddet yanlısı gericilere dönüşüp mevcut devlet ve rejimlere karşı çıkıyor. Devlet dışı aktörlerin yükselip yayılmasının birçok nedeni var ancak bunlar genel olarak aynı eğilimi takip ediyor. Devlet zayıflayıp güvenlik ve hizmet sunamadığında yükselip devletlerin geride bıraktığı boşluğu doldurmaya koşarlar. Arap Baharı sonrası dönemde de benzer bir akım gözlemlenebilir: Devlet dışı aktörler bölge siyasetini şekillendirmede giderek daha etkili oluyor. Bugün Arap devletleri zayıf kurumlarına siyasal ve toplumsal hareketlerden şiddet yanlısı radikallere çeşitli alanlarda faaliyet gösteren sayısız devlet dışı aktörün meydan okuduğu bir durumla karşı karşıya.

Devlet dışı aktörler statükonun dışında hareket eden sosyo-politik aktörlerdir. Bazı örneklerle devlet dışı aktörler yabancı devletler adına hareket etse de çeşitli türleri bağımsız faaliyet gösteriyor ya da hamilerinin çıkarlarının yanında kendi hedeflerine de hizmet etmeyi seçiyor. Yine de günümüz devlet dışı aktörlerinin temel özelliği devletlere baskı uygulayarak onları müzakere masasına oturtma kapasitelerinin artmış olmasıdır. Yirminci yüzyılın son çeyreğinden beri isyancıların kapasitesinde kararlı bir yükseliş meydana geldi. Literatür

bize isyancıların iktidarlar karşısında kazandığı zafer sayısında veya başka bir deyişle iktidarların çok daha zayıf isyancıları yenmedeki yetersizliklerinde ciddi bir artış olduğunu gösteriyor. Gerçekte devlet dışı silahlı aktörler devletlerin iktidarı tekellerinde bulundurduğu tarihsel eğilimi değiştiriyorlar. Güvenlik, askeri ve stratejik çalışmalar literatürü zayıf isyancıların daha güçlü devlet güçlerini yenmesinin veya onlara direnmesinin nedenleri ve yollarına dair geniş bir açıklamalar dizisi sunuyor. Bu açıklamalar öncelikli olarak coğrafya, nüfus, dış destek, askeri taktik ve stratejilere odaklanıyor. Bununla birlikte bu değişimi hızlandıran isyancıların askeriye, yönetim ve güvenlik alanlarında bilgiye erişimidir. Devlet artık güç tekeli tam olarak elinde bulundurmuyor ve devlet dışı aktörler bundan faydalanıyor.

Aralarındaki benzerliklere rağmen devlet dışı aktörler birbirlerinden farklılaşıyor; bazıları açıkça tanımlanmış hedefleri olan ideolojik gruplar iken diğerleri değil. Bazıları kendi topluluklarının gönlünü kazanmak amacıyla yönetim modelleri benimserken diğerleri serbest komuta ve kontrol kapasitelerine sahip. Devlete karşı kimisi kentsel bölgelerde savaşıırken diğerleri gerilla savaşı yapıyor. Kimisi askeri hedeflere saldırırken diğerleri sivillere karşı terör eylemleri yapıyor. Genel olarak devlet dışı aktörler dört ayrı özelliğe göre farklılaşıyor: Toprak, ideoloji, kaynaklar ve yerel topluluklar ve devletle olan ilişkiler.

Kontrol ettikleri toprakların büyüklüğü sık sık devlet dışı aktörlerin başarısının bir ölçütü olarak kullanılır. Bu “başarılı” aktörler çoğu zaman açık alanda faaliyet göstererek devlet benzeri idareler kurmaya çalışır. Dahası, genellikle kısmi uluslararası tanınma elde eder ve birçok örnekte kontrollerini sürdürmek için dışarıdan siyasi ve ekonomik

destek alırlar. Fakat alan hakimiyeti bir devlet dışı aktöre başarı sağlayan tek etmen değil. Birçokları için direnme ve düşmanlarının mutlak iktidara sahip olmasını önleme kabiliyetleri ilgili devletin bir kaybıdır. Öte yandan bu aktörlerin yeni üyeler ve kaynaklar elde etmek amacıyla ulus aşırı faaliyetlerde bulunma eğilimi gösterdiğini de kaydetmek gerekir.

Devlet dışı aktörleri ayırt etmenin bir diğer yolu ise yeni üye alımı ve toplumsal taban örgütlenmesinde ne derece ideoloji ve kimliğe dayandıklarıdır. Devlet dışı aktörler yeni üyelere cazip görünmek için sadakat, dayanışma, statü, beceri ve bilgiyi manipüle ederler. Bu gruplar özgün kimlikleri bağlamında kendi norm ve değerlerini belirler ve daha güçlü bir aidiyet duygusu uyandırmak için bunları üyelerine aşılar. Bu öğretiler kendini adanmış bireyleri çekmek için büyük önem arz ediyor. Buna karşın ekonomik kaynaklar da kişisel çıkar veya şöhret peşindeki bireyleri çekecek finansal fırsatlar üretiyor. Bu durumda devlet dışı aktörler üyelerinin sadakatini temin etmek için silah, para, hizmet verme, adalet, sağlık ve güvenlik araçlarını kontrol etmeye çalışır. Pratikte en tecrübeli ve başarılı aktörler otoritelerini hem kimlik hem de kaynaklar üzerine inşa eder.

Toprak, kimlik ve kaynaklara ek olarak devlet dışı aktörler kendi unsurlarıyla sürdürdükleri ilişki türüne göre de farklılaşıyor. Bazı aktörler yüksek seviyede yerel entegrasyon ve meşruiyete sahip taban örgütleridir. Diğerleri ise kontrolleri altındaki toplulukları ya askeri güçlerini kullanarak veya ellerindeki kaynaklar üzerinden itaate zorlar. Benzer şekilde mevcut devlet ve rejimle olan ilişkileri de “ötekine” yönelik davranışlarına farklı etkilerde bulunuyor. Bazı aktörler rejimi değiştirmeye çalışıp reforma da razı olabiliyorken

başkaları devleti, sınırlarını ve kimliğini kökten reddediyor. Öyle ya da böyle ilgili aktörleri ele alırken en iyi hareket biçimini belirlemek için bu ayrımları yapmak çok önemli.

Bununla birlikte devlet dışı aktörler çetrefilli ve karmaşık bir olgudur; evrilip birden fazla kimliği benimserler. Örneğin Hizbullah devlet ile devlet dışı aktör ikiliğine meydan okuyor. Mevcut bölgesel düzeni tanıırken bir yandan da daha çok devlete atfedilen eylemlerde bulunuyor. Klasik Weberyen tanıma göre Hizbullah bir devlet gibi hareket ediyor çünkü idari kadrosu otoritesini ve düzenini toplumun geniş bir kesimi üzerinde tesis etmek için şiddet tekeli kullanıyor. Fakat bu örgüt resmen devlet olarak tanınmayıp bir devlet dışı aktör olarak tanımlanıyor. Üstelik Hizbullah çoklu kimliğinin bir sonucu olarak doğrusal olmayan örgütsel pratikler gösteriyor. Gerçekte grup, güç araçları ve düzenin korunması üzerinde tekel iddia ederek Lübnan devleti gibi davranıyor. Ayrıca, Lübnanlı Şiileri temsil eden ulus altı bir kimliği yansıtırken İran öncülüğündeki daha geniş bir ulusüstü yapı olan direniş ekseninin bir parçası olarak hareket ediyor. Hizbullah'ın çeşitli kimlikleri evrilerek geçirdiği her kritik kırılmada yeni bir rol benimsedi. Grup halen yerel ve ulusal siyasette yer alıyor ama aynı zamanda da bölgesel bir rol de üstleniyor. Bu durum Hizbullah'a özgü de değil; birçok diğer devlet dışı aktör de çok benzer evrimler geçiriyor ve artık sadece ilgili toplulukları üzerinde hakimiyet iddia etmekle yetinmiyor.

Akademisyenler tarafından benimsenen hâkim analitik paradigma oldukça “devlet merkezci” bir dünya görüşünü yansıtıyor. Bu görüşe göre devletler egemenlik, tanınma, bir toprak ve nüfus üzerinde hakimiyet kurmayla tanımlanır ki MENA bölgesindeki devlet dışı

aktörler bunların hepsine meydan okuyor. Üstelik uluslararası hukuk rejimi devlet dışı aktörleri eylemlerinden sorumlu tutma konusunda yetersiz kalıyor. Devlet dışı aktörlerin çoklu kimlik, rol ve davranışlarını tanıyarak gelişimleri hakkında daha geniş bir anlayışa varılabilir. Böyle bir yeni anlayış devlet dışı aktörlerin nasıl ele alınacağına ilişkin alternatif bir paradigmayı mümkün kılmak için hayati önem taşıyor. Yine de devlet dışı aktör olgusu ne kadar yayılırsa yayılsın devletin bölgesel düzende kalması bekleniyor. Farkında olunması gereken önemli husus devletlerin artık MENA bölgesindeki yegâne aktörler olmadığıdır.

Öneriler

Devlet dışı aktörleri ele almada hâkim devlet merkezci paradigmanın zararlı ve kalıcı istikrar ve sürdürülebilir güvenlik düzenlemeleri üretmekten aciz olduğu ortaya çıktı. Son birkaç on yılın tecrübeleri gösteriyor ki devlet dışı aktörler devre dışı bırakılamaz. Kuşatılabilir, kapasiteleri düşürülebilir ancak doğaları gereği yeni kısıtlamalara uyum sağlar, fırsatlardan istifade eder ve yeni ortamların gereklerini karşılamak için kendilerini de yeniden üretirler. Bu örgütler giderek daha çok devlet özelliklerini benimsiyor; topraklar üzerinde hakimiyet kuruyor, diplomasiyi kullanıyor, taban inşa ediyor ve siyaset yapıyorlar. Dahası sık sık sahici çıkarları temsil ediyor ve toplulukların bünyesine entegre olmuş durumdalar. Ancak çoğu zaman da şiddetin tırmanmasından, uluslararası insani hukukun çiğnenmesinden ve paralel yönetim ve ekonomiler kurmaktan sorumlular.

Her bir vaka ile etkileşimde bulunmak için farklı strateji ve kavramlar benimsenmeli: Dağılım dereceleri, halklara etkileri, devlet yapıları hakkındaki görüşleri ve bölgesel siyasete dahil olma biçimleri farklı

temas modelleri üretiyor. Bu bölüm bu olguyla nasıl ilgilenilmesi gerektiğine yönelik kapsayıcı yaklaşımları işleyip keşfediyor. Fakat mevcut terörle mücadele, radikal şiddetle mücadele ve diğer şiddet yaklaşımlarını ele almıyor. Bunun yerine yatıştırma, ardından uzlaşma, entegrasyon ve makul yetki devriyle başlayan bir başlangıç çerçevesi benimsiyor.

Yeni bölgesel veya yerel güvenlik düzenlemeleri için uğraşmak isyancılar ve iktidarlar dahil ilgili tüm tarafların şiddeti dışında bir dönüşüm başlatmayı gerektiriyor. Bazı gruplar silahsızlandırılıp dağıtılmalı, bazıları siyasi güçlere dönüşmeli veya devlet yapılarına entegre olmalıyken diğerleri ise şiddetin yatışması karşılığında yasal sonuçları olduğu gibi kabul etmeli. Libya, Cezayir ve Güney Afrika'da yapılan gözlemler böyle bir dönüşümü tetiklemek için dört şart olduğunu gösteriyor:

1. Liderlik: Siyasi değişimleri hayata geçirmek için tüm taraflarda yetkin ve rasyonel liderlere ihtiyaç var. Elbette bu liderler dönüşüme inanmalı ve müzakere kapasiteleri de asgari beceri düzeyinde olmalı.
2. Statükonun kabulü: Statüko olmadan müdahil taraflar doğal olarak kendi hedeflerine şiddetle ulaşmaya eğilimli olur. Üstelik bir çatışmada statükoya ulaşılması halinde bile tüm tarafların liderleri bunun kendileri üzerindeki olumsuz etkilerini kabullenmeli.
3. Ortak hedefler: Birçok örnekte karşıt tarafların liderlerinin hedefleri yapıcı tavize yanaşırlarsa birbirleriyle uzlaştırılabilir.
4. Dış destek: Bölgesel veya uluslararası hamiler anlaştığında veya bir uzlaşmaya vardığında çoğu zaman yerel ortaklarının/vekillerinin de onları takip ettiği gözlenmiştir.

Birçok devlet dışı aktör müzakere ve uzlaşmalar aracılığıyla çözülebilecek tarihi hınç ve siyasi taleplerin hırsıyla hareket ediyor. Özünde uzlaşma ve çatışma yönetimi çatışmanın tüm taraflarının tercih ve çıkarlarını gözetip kin ve çatışmayı şiddete başvurmaktan giden yeni düzenler kurma amaçlı pazarlık süreçleridir. Böyle bir yaklaşımı hayata geçirmek amacıyla benzer vakalarda birçok strateji ve taktik gözlemlenmiştir. Bazıları liderleri ikna edip onları devlet aygıtına entegre etmeyi amaçlıyor. Örneğin bu liderlere kaynak dağılımında ve siyasi sorumlulukta pay verilir. Ancak gevşek veya işlevsiz şeffaflık veya kanun yaptırımıyla bu iktidar paylaşım şablonları resmi veya gerçek bir entegrasyon olmazsa sorunlar daha da pekiştirilmiş olur. Kaddafi rejiminin yıkılmasından sonra silahlı muhalif gruplar yeni kurulan siyasal sisteme valilik veya bakanlık teklifleriyle entegre edildiği Libya örneğinde tam da bu oldu. Her bir kuruluşa tahsis edilen kaynaklar daha sonra akraba ve gruplarını güçlendirmek için kullanıldı ve günün sonunda çıkar çatışmasının artmasıyla şiddet tekrar patlak verdi. Diğer stratejiler uluslararası destek ve garantilerle daha resmi düzenlemeler kullanıyor. Örneğin Lübnan'da Taif anlaşması yabancı destekçiler tarafından yerel hiziplere dayatıldı ve daha sonra bir arada yaşama ve iş birliğini sağlamak için kolektif finansal ve ekonomik teşvikler sunuldu.

Bu anlaşmalardan sonra uzlaşma süreçleri de başlatılabildi. Güney Afrika'da kanlı geçmişle yüzleşmek için savaş suç ve suçlularını ele alma dahil gayri resmi bir süreç toplumsal barışın tesisi için elzemdi. Böyle süreçler şiddete bulaşmış olanların kurbanları karşısında temel hesap verebilirlik ve sorumluluk normlarını kabul etmeleri için bir çerçeve sunuyor. Suçluluk itirafları, halkın önünde pişmanlık göstermenin

yanında ceza mahkemeleri ve resmi af uzlaşma süreçlerinin standart araçlarıdır. Yine de bu stratejilerden bazılarının başarılı olup genel uzlaşma sürecine zarar vermemesi için halk desteğine ve toplu kabule ihtiyaç duyduğunu belirtmek gerekir. Örneğin af çıkarılması kurbanların adalet taleplerini yerine getirmediği için genellikle tartışmalıdır ve mağdurların uğradığı haksızlıklar giderilmezse yeni şiddet döngüleri ortaya çıkabilir. Sözün özü bu stratejilerin başarılı olması için çevrenin, ilgili devletlerin başarısızlıkları ve devlet dışı aktörlerin saikleri ve farklı özelliklerinin ileri derecede bilinmesi gerekiyor. Dahası bunlar yüzeysel, kozmetik ve sığ reformlardan ziyade sahici politika ve davranış değişimlerini içeren uzun vadeli dönüşüm süreçlerini geliştirmeyi gerektiriyor.

Son olarak, iktidar paylaşımı planları mevcut devlete meydan okuyan devlet dışı aktörlerle sürdürülebilir bir uzlaşma varmada yetersiz kalabilir. Irak'taki Kürdistan Bölgesel Yönetimi gibi bu tarz örneklerde devlet dışı aktörlerle yapıcı bir diyalog kurmak adına muteber ve sahici bir yetki devri şart. Her ne kadar yetki devri çoğu zaman federalizm ile ilişkilendirilip gücün parçalanması olarak algılanabilse de bunun yerine yerel yönetimlerden siyasal ademi merkeziyetçiliğe uzanan geniş bir çözüm yelpazesi uygulanabilir. Ademi merkeziyetçilik siyasal sonuçlarının ötesinde ekonomik mülahazalar da içeriyor. Fazla merkezileşmiş tepeden inmeci hizmet sunumu pahalı ve katı olup değişimlere yavaş uyum sağlar.

Dahası ya rejim çöküşü veya devletin yetersizliğinin yarattığı boşluk neredeyse her zaman spontane taban yönetişimi girişimleri tarafından doldurulur. Bu çabaları tanıyıp resmileştirmek ademi merkeziyetçiliği uyumlaştırıp olumlu bilgi ve deneyim aktarımını başlatabilir. Daha da

önemlisi demokrasi, birçok araştırmamanın da önerdiği gibi işleyen yerel, katılımcı, öz-yönetimci kurumlarda daha başarılı olur.

Yine de ademimerkeziyet ilkeleri anayasa, politika ve düzenleme çerçevelerinde işlense dahi başarıyla uygulanması merkezi hükümetin kararlı olmayışı veya yerel yönetim/otoritenin işlev ve sorumluluklarını yeterince yerine getirmemesi nedeniyle tehlikeye girebilir. Bu yüzden ademi merkeziyetçiliğe adım adım ve geniş bir müşavere üslubuyla yaklaşılmalı.

Sırada ne var?

Bölge devletlerinin çoğunluğunun kurulduğu şartların altında dışlanmış topluluklar arasında tarihi hınçların yatması, temel özgürlük, halk katılımı ve sorumlu yönetiim beklentilerini karşılayamadı. Son yüzyıl boyunca cumhuriyetçi rejimler kendi devlet yapılarını müsadere ederek ellerindeki otorite ve askeri araçları yerel halkı itaate zorlamak için kullandı. Aksine monarşiler tebaalarına daha geniş özgürlükler sağladı ancak rant ve kaynak kontrolleri aracılığıyla onları hakimiyet altına almaya çalışıyor. Daha genç bir nüfus ve daha düşük petrol fiyatlarının büyüyen baskısı altındaki MENA devleti artık işlevsiz, antika ve etkisiz bir idareyi sürdüremiyor. Bu rapor bu başarısızlıkların arkasındaki nedenleri inceleyerek devletin zorluklarıyla başa çıkabilmek için daha kapsayıcı yapılar kurulmasını öneriyor. Mutabakat demokrasisi tüm toplulukları kapsamlı bir iktidar paylaşım modelinde barındırmak için bir alternatif olarak sunuldu. Bölgedeki mevcut devlet krizinin zengin ve ayrıntılı açıklamasına ek olarak, sürdürülebilir ve güvenilir çözümleri tanımlayıp keşfetmek için daha fazla tartışma gerekiyor. Bu çözümler toplulukları birbirine dahil etmeli, onların taleplerini yerine getirebilmeli ve şiddete başvurmadan otoriter rejimleri kontrol altında tutmalıdır.

Rapor daha sonra devletler arası rekabetler ve bölgesel güçlerin Arap Baharı sonrası ülkelerdeki zayıf kurumsal kapasiteleri sömürmeye yönelik nasıl bir sistematik eğilim gösterdiği konusuna geçiyor. Bölgesel hegemonya olma yarışı üst düzey yönetici elitler arasında sıfır toplamı bir mücadeleyle sonuçlandı. Bu varoluşsal tehdit algısı sonunda yerel topluluklara ulaştı ve bölgesel kutup ve ittifaklar adına vekalet savaşlarının yapılması için kullanıldı. Bu rapor mülteci, ortak sanayi politikaları ve ekonomik iş birliği gibi siyaset oranı düşük alanlarda ilerleme kaydedilmesinin bölge devletleri arasında güvenin yeniden tesisi için iş birliği cephesinde öncelenmesi gerektiğini savunuyor. Diğer üç kulvarda keşfedilen çözümler bölgesel iş birliği için daha kapsamlı bir çerçeve tasarlamak amacıyla ayrıntılı olarak ele alınmalı. Ek olarak, teknik iş birliği alanlarında bir tür anlaşmaya vardıldıktan sonra kavranması gereken sonraki aşamaları keşfetmek de faydalı olacaktır.

Son olarak rapor, MENA bölgesinde devlet dışı silahlı aktörlerin yaygınlaşmasının nedenlerini inceleyerek farklı grup ve taban örgütleri arasındaki nüansları yakaladı. Geleneksel zor kullanım stratejilerine alternatifler ve devlet dışı aktörlerle etkileşim ve temas yöntemlerini keşfetme ihtiyacının farkında olan uzmanlar yatıştırma, uzlaşma ve daha sonra entegrasyondan oluşan kapsamlı bir çerçeve önerdi. Çalıştay esnasında sıkıntıları giderip otorite ve sorumluluğun ilgili aktörler arasında daha iyi dağıtılmasını temin edecek etkili bir yönetim yapısı olarak ademi merkezîyetçiliğin benimsenme imkanları üzerinde belli bir görüş birliği sağlandı. Benzer şekilde rapor, daha müreffeh ve sürdürülebilir yetki devrini temin etmek amacıyla muteber ve yetkin bir merkezin sürdürülmesi ihtiyacının altını çiziyor. Bölgedeki eski tecrübelerin daha iyi incelenmesi devlet dışı aktörleri yerel ve bölgesel

güvenlik düzenlemelerine daha olumlu bir şekilde dahil edecek kapsamlı bir çerçevenin kurulmasına yol açabilir. Bununla beraber istikrarı tesis etme süreçlerinde kadın ve gazi gruplarıyla dini örgütler dahil sivil toplum kuruluşlarının potansiyelini araştırıp incelemeye özel ilgi gösterilmelidir.

İkinci Bölüm - MENA Bölgesinde Bölgeselcilik ve Bölgesel Güvenlik Kurumları

Bölgeselcilik

Bölgeselciliğin ilk dalgası 1940 ve 50'lerdeki bölgeselcilik-evrenselcilik tartışmasıyla başlayıp sonunda Birleşmiş Milletler'in kurulmasıyla sonuçlandı. Bu tartışmaların temelinde, yerel şartlara (değerler ve kültür) daha vakıf olan bölgesel kuruluşların; bölgesel sorunların çözüme kavuşturulmasında görece uzak küresel aktörler veya örgütlerden daha iyi bir konumda olacağı fikri yatıyordu. Bu fikir, Arap Birliği ve Amerikan Devletleri Örgütü'nün en erken iki bölgesel teşkilat olarak kurulmasıyla birlikte BM Sözleşmesinde bölgeselciliğin tanınmasına zemin hazırladı.¹

Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulması 1960'larda ikinci bir bölgeselcilik dalgasını tetikledi. Bu dalga hem ekonomik entegrasyonu geliştirmeye yönelik küçük ölçekli iktisadi örgütlerin hem de çatışmaları yönetmek için kurulan Afrika Birliği Örgütü gibi büyük ölçekli bölgesel siyasi örgütlerin kurulmasına tanık oldu. Neo-işlevselcilik gibi bölgesel entegrasyon teorileri bu dalgada ortaya çıktı. Neo-işlevselciler liberal-çoğulcu güç anlayışını vurgulayarak bölgeselcilik çabalarının afet yönetimi gibi politik düzeyi düşük konularla başlayıp zamanla askeri iş birliği gibi üst düzey siyasi konularda ortaklığa geçilmesi gerektiğini savunmak amacıyla 'görev genişlemesi' ve 'açılma etkisi' gibi kavramları öne sürdü. Bölgesel entegrasyon teorisi olarak işlemselcilik de bu dalgada ortaya çıktı. İşlemselciler artık güç kullanımını düşünmeyecek bir grup devlet arasında bir 'güvenlik topluluğu' kurulmasına odaklandı. Ayrıca kademeli değişime dayalı uzun vadeli beklentileri de vardı. Bu devlet grupları egemenliklerini birleştirebilir veya resmi bağımsızlıklarını

sürdürmek için çoğulcu kalabilirlerdi. Bu çabanın nihai hedefi ortak bir bölge kimliği, bir ‘biz duygusu’ oluşturmak olacaktı.²

‘Yeni bölgeselcilik’ olarak adlandırılan üçüncü dalga ise 1980’lerin ortalarında başlayıp yeni küreselleşme ve karşılıklı bağımlılık söylemlerinin ivme kazanan etkisiyle birlikte 1990’lara kadar devam etti. Bu dönemde Mağrip Birliği ve Visegrad Paketi gibi küçük ölçekli siyasi organlar ile Avrupa Güvenlik İşbirliği Teşkilatı (AGİT) gibi orta ölçekli bölgesel güvenlik teşkilatları ve Mercosur gibi ekonomik kuruluşlar kuruldu.³ Üçüncü dalga, bölgeselciliğin daha önce düşünülenlerden daha çok yönlü ve kapsamlı bir olgu olduğunu ve bu yüzden de onu açıklamak için hem devlet hem de devlet dışı aktörlerin rolünün hesaba katılması gerektiğini kabul etti. Dolayısıyla yeni bölgeselcilik “odağını resmî kurumlardan gayri resmi sektörler, paralel ekonomiler ve devlet dışı koalisyonlara kaydırdı.”⁴

Bu nedenle bölgeselcilik “belli bir bölgede devletler ile devlet dışı aktörlerin iş birliği ve strateji koordinasyonu yaptığı bir politika ve proje olarak”⁵ anlaşılabilir. Bununla yakından ilişkili bir terim olan bölgeselleşme, “eylemlerin ulus devletin ötesinde bölgesel bir düzeyde yoğunlaşmasını içerir. Dolayısıyla bölgeselleşme; fikirler ve iletişim, insanlar ve sermaye ve mal ve hizmetler konularında karşılıklı bağımlılığın ve etkileşimin artmasıyla artar.”⁶ Fakat ‘bölgesel entegrasyon’ bölgesel kimliklerin ortaya çıkabildiği ve dış politika ile güvenlik politikalarının daha üst bir uyum düzeyinde olduğu ileri düzey bölgesel iş birliğine işaret ediyor. Başka bir deyişle bölgesel entegrasyon, otoritenin ulusüstüleşme veya egemenliğin üst bir bölgesel yapıya evrilmesi sürecini tanımlıyor.

Dış aktörler de bölgeselciliğin gelişmesine katkıda bulunabilir. Yabancı aktörler bölgeselleşme çabalarını teşvik edebilir veya engelleyebilir. Bir bölgedeki 'entegrasyon dostu', siyasal güçleri destekleyip münhasır ikili kanallar yerine bölge ile bir bütün olarak iletişim kurmayı tercih ederek bölgeselleşme süreçlerine katkı sağlayabilir. Dahası dış aktörler kendileri veya üçüncü taraflar aracılığıyla bölgesel altyapı ağlarına dış yatırımı da teşvik edebilir.⁷ Örneğin 2. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden hemen sonra Japonya, savaşın geçmek bilmeyen hatıralarına rağmen Güneydoğu Asya ile temas kurarak bölge içi kalkınmada genel yabancı aktör rolünü oynamak amacıyla bölge ülkelerini birbirine bağlamak için oldukça kapsamlı yatırımlar yaptı. Dış aktörler bir 'bölge' tarafından bir tehdit olarak görülerek de farkında olmadan ona karşı duracak bölgesel çabalara yardımcı olabilir. Bölge insanları da bir dış tehdide atıfla bölgesel farkındalık ve kimlik oluşturabilir.

Bölgeselcilik bir düzeye kadar devletler veya hükümetler arası rejim ve anlaşmalara, dolayısıyla kurumlara bağlıdır. "Bu [bölgesel] iş birliği resmi veya gayri resmi olabilirken yüksek kurumsallaşma seviyeleri ne etkililiğin ne de siyasal önemin bir garantisidir."⁸ Bölgesel bir örgüt ağır kurumları olmadan da hafif bürokratik örgütlenmeleri benimseyerek en az diğerleri kadar etkili olabilir. Örneğin Güneydoğu Asya Milletleri Birliği (GAMB) üyeleri kasıtlı olarak bölgesel iş birliğini resmî kurumlara dönüştürmekten kaçınarak gayri resmi bağlantılar ve amaca matuf mekanizmaları yeğledi. Fakat kurumsal tasarımlar ("kurumu oluşturan veya aktör tercihleri üzerinde kısıtlama ya da öznelerin etkileştiği sosyal ortamın çıplak iskeleti yahut ikisi olarak işlev gören resmi ve gayri resmi kurallar ve örgütsel özellikler"⁹)

bölgeselcilik için önemlidir. Mesela kurumlar ‘mutabakat/oy birliği’ esasıyla hareket etmeyi seçtiğinde mutabakata varmak oldukça zor olduğu gibi varılabilecek herhangi bir anlaşma da ‘asgari ortak paydaya’ dayanacağından meseleler sulandırılmış olacak.

Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesi Osmanlı İmparatorluğu’nun düşüşü ve Arap ulus devletlerinin yükselişinden itibaren bölgeselcilik gayretlerinden nasibini aldı. Sonraki bölüm MENA bölgesindeki geçmiş bölgeselcilik girişimlerinden bazılarını kabaca tartışıyor.

1- Suriye-Lübnan Ekonomik Birliği (1943-1950)

1940’lar boyunca, daha belirgin olarak 1943’ten 1950’ye kadar Suriye ve Lübnan süregelen karşılıklı kuşkulara rağmen iki tarafın iktisadi ve siyasi olarak yararlı olacağına inandığı gümrük birliğini içeren bir entegrasyon planını uygulamaya çalıştı. Lübnanlı ve Suriyeli Arap milliyetçileri, birliğin ana unsur ve savunucularıyken; Lübnan milliyetçileri Suriye’nin Lübnan’ın egemenliği ve iş birliği adı altında ‘Büyük Suriye’ projesini uygulamaya çalışıp çalışmadığıyla ilgili niyetlerine karşı derin kuşkular besliyordu.

Günün sonunda bu birliğin sonunu getirenler dış aktörlerden ziyade iki tarafta da yer alan iç aktörlerdi. Söylem iki devleti Fransız yönetiminden kurtarmaya çok fazla odaklanmış ve tarafların hiçbiri işlevsel iş birliğinin farklı alanlarına yeterince yatırım yapmamıştı. “...Beyrut ve özellikle de Şam, sık sık sınır kapatma ve gıda [buğday] ambargoları gibi birkaç yıl önce Fransa’yı vatanlarından başarıyla çıkarmış olan Lübnan ve Suriye elitleri arasındaki ayrılığı derinleştirmekten başka bir işe yaramayan birçok ekonomik baskı aracını kullanarak bir anlaşmaya varmaya çalıştı.”¹⁰ Suriye ile (o dönemde hâlen Fransız işgali altındaki) Lübnan arasındaki 1943 gümrük birliğine rağmen hem Lübnan hem de

Suriye farklı parasal ve mali politikalar izledi. Ekonomilerine de farklı felsefeler yön veriyordu. Lübnan bölgedeki ticaret merkezi olarak işlev gören limanı ve serbest piyasa ekonomisine sahipken, Suriye ekonomisi içe dönük ve korumacı kaldı. Ortak bir birlik söylemine karşın iki tarafı bağlayacak altyapı yatırımları da önemli ölçüde eksikti. Suriyeli tüccarlar 'Suriye hükümetinin kalkınma projelerine, özellikle de havalimanı ve demiryolları gibi altyapıların geliştirilmesine harcama yapmamasından şikâyet ediyordu. Avrupa'dan Irak, İran ve Hindistan'a giden yolcuların hava veya deniz yoluyla seyahat ettiklerinde uğradığı Beyrut büyük bir gıpta kaynağıydı. Kömür ve taş nakliyatına uygun eski bir demiryolu dışında Beyrut ile Şam'ı bağlayan hiçbir şey yoktu.'¹¹

2- Arap Devletler Birliği

Irak ve Ürdün Krallığı 19 Mayıs 1958'de temel olarak Suriye ve Mısır arasında kurulan Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne karşı 'Arap Birliği' kurduklarını ilan etti. Eisenhower yönetimi bu yeni oluşum hakkında tam malumata sahipti.

Arap Birliği hem Birleşik Krallık hem de ABD'den ekonomik ve siyasi olarak güçlü bir destek aldı.¹² ABD'li yetkililer, Nasır'ı karşılarına almamak için temkinli davranırken "Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin komşusu olan Arap devletlerini ele geçireceği yönündeki uzun vadeli tehdidi ABD'nin bölgedeki çıkarlarına ters görüyordu. Nasır'ın bölgedeki ilerlemesine karşı en muhtemel meydan okuma, Irak ve Ürdün'ün güçlü ve başarılı bir federasyon kurması olacaktı." Ancak Arap Birliği tepeden inme bir projeydi ve halkın desteğine sahip değildi.¹³ Irak yönetimi bu adımı 'ulusal çıkarlarını' korumak için atmıştı ama halka bunun "Arap ideallerine ulaşma yolunda büyük bir adım"¹⁴ olarak sundu.

Bunun aksine Irak ve Ürdün'deki kamuoyu Arap Birliği'ne kuruluşunun gerekçesi olarak görülen Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden yanaydı.¹⁵ "...Ürdün ve Irak hükümetleri temel olarak icbara dayanıyordu ve her bir ülkedeki küçük birer azınlık dışında herkes tarafından kuşkuyla değerlendiriliyordu."¹⁶ Arap Birliği anayasası "dış ilişkilerin mevcut şekliyle kalacağını" öngörerek Irak ve Ürdün dış politikalarında keskin bir dönüşüm olmayacağını ima ediyordu. Birlik; Suudi Arabistan, Bahreyn ve Kuveyt'i de yeni üyeler olarak çekmek istiyordu ama bunda başarısız oldu. Bağdat'taki 14 Temmuz 1958 askeri darbesi ise Arap Birliği'ni fiilen bitirmiş oldu.

3- Mısır-Suriye Birliği (Birleşik Arap Cumhuriyeti)

Suriye ve Mısır'ın neden 1958'in başlarında birleşmeye karar verdiğini açıklamak için Suriyeli siyasi partilerin ateşli tartışmalarının ortasında Komünist bir partinin muhtemel yükselişinden Nasır'ın karizmatik liderliği altındaki bir birliğe Suriye halkının verdiği geniş desteğe ve Mısır'ın müttefik ihtiyacına kadar uzanan çeşitli açıklamalar mevcut. Ancak birlik kurma düşüncesini ortaya koyup uygulayan elitlerdi. Birlik çoğunlukla siyaset alanında gerçekleştiği için başlangıçta herhangi bir parasal ve mali politika entegrasyonu yapılmadı. İki taraf da kendi para birimlerini kullanmaya devam edip merkez bankalarını korudu. Yargı organları da ayrı kalırken Suriye'deki siyasi partiler feshedilerek tek bir büyük örgüte zemin hazırladı. Çoğunlukla Mısır Anayasası maddelerinden oluşan yeni bir geçici anayasa da kabul edildi. Suriye'deki ticaret elitleri, birliğin faydalarından hayal kırıklığına uğramıştı çünkü Suriye piyasası Mısır'dan ithal edilen mallarla dolmuş Suriyeli yerel iş yerleri zarar görmüştü. Birlik ayrıca Mısırlıların kilit bakanlıklar ile cumhurbaşkanı yardımcılığı koltuklarını doldurması nedeniyle de bir dengesizlik oluşmuştu. Mısırlı askeri yetkililer

ordudaki karar alma mevkilerine atanırken Suriyeliler kenara itilmiş ya da benzer makamlarda az sayıda yer almıştı. Birlik özellikle Lübnan ve Irak’la olan ticaretlerinin bir kısmını kaybeden Suriyeliler için elle tutulur faydalar üretemedi. Suriye’de 1961’de yapılan bir darbe birliğin dağılmasına neden oldu.

4- Tunus ve Libya Birliği

1972’den 74’e kadar Libya ve Tunus; eğitim, endüstriyel iş birliği ve ticaretin geliştirilmesi ile ilişkilerin aşamalı olarak iyileştirilmesi konusunda bağlar kurdu. Cerba Anlaşması olarak bilinen Ocak 1974 tarihli ortak bir bildiri, iki ülke liderinin bir araya gelerek Libya ile Tunus’un birleştiğini ilan eden ‘Arap İslam Cumhuriyeti’ adıyla yeni bir milletin meydana geldiğini söylediği Tunus’un Cerba adasında yayınlandı. Anlaşma Arap İslam Cumhuriyeti adıyla tek anayasa, tek bayrak, tek cumhurbaşkanı, tek ordu ve ortak yasama, yürütme ve yargı organları ile tek bir cumhuriyet vaat etti. Kararı onaylamak için iki ülkede halk oylaması yapılmasına karar verildi. Anlaşma şartları kapsamında Tunus Cumhurbaşkanlığı makamını, Libya ise Savunma Bakanlığını alacaktı.

Ancak daha sonra Cumhurbaşkanı Burgiba oylamanın “prosedürel nedenlerden” ötürü 20 Mart’a erteleneceğini söyledi. Cerba süreci sonrası iki taraf karşılıklı güvensizliklerini sürdürdü. Özellikle Tunus iktidar yapısı içindeki bir grup ayak diredirken, Libyalılar fevri hareket ediyordu. Başbakan Hedi Noura liderliğindeki Tunus hükümeti de birleşme teklifini referanduma götürmeden önce anayasa değişikliği yapılması gerektiğini öne sürüp birleşmenin muhtemel etkilerini çalışmak üzere bir komite kurmaya karar vererek birliğin altını oymak amacıyla bürokratik erteleme taktiklerine başvurdu. Neticede

Anlaşma Burgiba'nın Şubat ayında anlaşmadan çekilmesi nedeniyle hayata geçirilemedi ve Libya-Tunus ilişkileri olası bir birleşmeden 1977 yılında kıta sahanlığının sınırlandırılması ve Libya'nın petrol sondaj çalışmaları nedeniyle tam kapsamlı bir karşılaşmaya dönüştü.

5- Libya-Fas Birliği (1984 Oujda Sözleşmesi)

Kral Hasan 1984 yılında Libya ile birleşmeyi kabul ederken birkaç hedefi vardı: Böyle bir birliğin Cezayir'e karşı stratejik bir meydan okuma olacağını düşünüyor, Fas'ın Ocak 1984'te kargaşalara neden olan bazı sorunlarını gidermeyi umuyor ve Polisario'ya desteği keserek Libya'yı 1983 tarihli Fas-Libya anlaşmasına uymaya ikna etmek istiyordu. Birlik, Kaddafi'nin genel bölgesel retoriğiyle başından sonuna tam uyum gösteriyordu. Ayrıca Libya'nın ABD liderliğindeki uluslararası güçlerce yalnız bırakılmasına engel olup uluslararası duruşunu iyileştirme isteğine de uyuyordu. ABD ise bu birliğe oldukça karşıydı. Fakat 1986 yılında Kral Hasan Libya'yı daha çok bölgesel ve küresel ilişkileri üzerinde bir yük olarak görmeye başladı. Ayrıca Fas da Libya'nın Polisario'ya verdiği destekten pek kaygılı değildi çünkü Batı Sahra'daki savaşı artık kazanmaya başlamıştı. İsrail Başbakanı Şimon Perez'in Temmuz 1986'daki resmi ziyareti ve buna Libya ve Suriye hükümetlerinden gelen kınama ile Kral Hasan'ın ABD ile ilişkileri düzeltme arzusu birliği iyice dara soktu. Fas Kralı Hasan, 29 Eylül 1986'da sözleşmeyi tek taraflı olarak feshetti.

6- Arap İşbirliği Konseyi (AİK)

Arap Birliği 1958 yılında Suriye ve Mısır'ın birleşmesine karşı kurulduysa, Arap İşbirliği Konseyi (AİK) de bu kez 1981 yılında kurulan Körfez İşbirliği Konseyi'ni (KİK) dengelemek üzere başka bir 'tepkiyel' bölgesel iş birliği örgütü olarak kuruldu. Irak, Ürdün, Mısır ve Yemen Arap

Cumhuriyeti 1989 yılında bir araya gelerek AİK'i kurmuştu. AİK, İran-İrak Savaşı'nın (1980-1988) sona ermesinin bir sonucuydu. Mısır, Kuzey Yemen ve Ürdün savaş sırasında Irak'a askeri yardım göndermişti. Bu durum bu ülkeler arasında bir tür güven duygusu oluşmasına yardımcı oldu. İsrail ile 1978'de Camp David Anlaşması'nı imzaladığı için Arap Ligi'nden dışlanan Mısır, şimdi Suriye, Lübnan ve Cezayir dışındaki tüm Arap devletleriyle diplomatik ilişkilerini yeniden kuruyordu. (Kuzey) Yemen AİK üyeliği üzerinden Suudi Arabistan'a alternatif bir ilişki bularak KİK üyelik başvurusu daha önce iki kez reddedildikten sonra biraz siyasi nüfuz kazanmayı umuyordu. Irak da 1981 yılında kurulan KİK'in dışında bırakılmıştı.

Ürdün Kralı Hüseyin 1988'de yaptığı bir açıklamada Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) Filistin halkının yegâne temsilcisi olma isteğine saygı gösterdiklerini ve bu yüzden de Ürdün'ün İsrail işgali altındaki Batı Şeria üzerindeki hak iddialarından vazgeçtiğini söyledi. Bu ortamda Ürdün, AİK'i bölgede önemini korumak için yeni bir araç olarak gördü. Ürdün ayrıca Körfez'deki Ürdünlü göçmenlerin ülkelerine gönderdiği paralar azaldığı, Körfez'deki Arap devletleri yardımlarını kestiği ve buna bağlı olarak ülke ekonomisi daraldığı için Nisan 1989'da geniş çaplı ayaklanmalara tanık olmuştu. AİK üyelerinin ya bir zirvede ya da bakanlık düzeyinde toplandığı resmi toplantı sayısı bile (1989 yılında 17 kez) tek başına umut vericiydi. Fakat Mısır lideri Hüsnü Mübarek, Saddam'ın AİK'teki gerçek niyetlerinden aşırı kuşku duyuyordu. Saddam Hüseyin'in Kuveyt'e saldırma kararı da AİK'in sonunu getirdi. Kuruluş aniden çıkmaza girdi çünkü en güçlü iki üyesi Irak ve Mısır bir gecede müttefikten askeri düşmana dönüştü.

MENA Bölgesinde Bölgeselciliğin İtici Güçleri

Tepeden İnmece Saikler

Bölgeselcilik projeleri çoğu zaman elitlerle başlar ve tepeden inmece bir süreç üzerinden gerçekleştirilir. Yurt içi ve/veya bölgesel baskıları hisseden yahut bölgesel iş birliğinin çokça ihtiyaç duyulan (ekonomik ve/veya siyasi) faydalarına ikna olmuş yönetici elitler, Avrupa Birliği veya ASEAN örneklerinde olduğu gibi ‘ayrı takılmak yerine birlikte hareket etmeye’ karar verebilir. Ayrıca bölgesel bir hegemon yatıştırıcı, hatta iş birliği üreten etkiler yaratabilir.

MENA bölgesinde görece daha yüksek bölge içi ticarete yol açan bankacılık ve vergi yasalarının uyumlaştırılması gibi küçük ölçekli düşük profilli iş birliğinin başarılı örnekleri mevcut. Fakat bölgede devletin geleceği bizzat tartışma konusu. Birkaç Arap Ligi üyesi vekilleri aracılığıyla Suriye, Irak ve Libya’daki çatışmalarda yıllarca silahlı şiddete müdahil oldu. Bölge ayrıca ekonomik refah, gıda, su ve insan güvenliği açısından oldukça sefil durumda. Bölgesel iş birliğinin bu işlevsiz devletlerle başlayacağını hayal etmek zor. Nitekim Libya gibi bölge devletlerinde bölgesel entegrasyon için çalışmak yerine parçalanmaya direnmek en öncelikli hedef haline geldi.

Aynı zamanda MENA bölgesindeki devletlerin bağımsızlıklarını kazanır kazanmaz dayandıkları üç sütun oldu: Güçlü yürütme erki, aşırı merkezileşmiş sistemler ve güçlü zor kurumları (polis, istihbarat ve ordu). Bu durum bölgenin geleneksel ulusal egemenlik anlayışının ötesine geçme ihtiyacı olup olmadığı sorusunu gündeme getiriyor. Bir diğer ifadeyle ‘parçalanmaya’ direnmek amacıyla eski ‘bakiye devletini’ halkın gerçek ihtiyaçları pahasına onarmak bölgedeki

mevcut kargaşayı daha da kötüleştirebilir. Bunların yanında bölgesel iş birliği ve ‘devlet işlevselliği’ birbirini dışlayan konular olarak yorumlanmamalı. Bölgesel iş birliği devlet meşruiyetinde bir düşünüşe neden olmak zorunda değil. Aksine bölgesel iş birliği hükümetin iş meşruiyetini güçlendirebilir. Bölgesel iş birliği artık bir tercih meselesi bile olmayabilir; Arap isyanları sonrası bölgedeki gelişmelere bakıldığında MENA’da ‘bölgeselden’ önce ‘ulusalı’ garantiye almak boş bir hayal olabilir.

Tabandan Gelen Saikler

Devlet altı veya devlet dışı aktörler de bölgeselleşme girişimlerini teşvik veya talep edebilir. Tabandan gelen bölgeselleşme süreçleri toplumun kültürel, ekonomik, politik veya askeri alanların birinde (veya hepsinde) başlattığı bölgeselleşme anlamına gelir. Bu tür bölgeselleşme devletlerin bilinçli yayma politikalarına dayanmaz. “Devlet politikalarından nadiren bağımsız olsa da ekonomik bölgeselleşmenin en önemli itici güçleri piyasalardan, özel ticaret ve yatırım akışlarından ve şirketlerin politika ve kararlarından gelir.”¹⁷ Teşvikler, piyasalar ve göç üzerinden insan akışıyla ve sosyal ağlar üzerinden fikir akışından doğabilir.

Ancak MENA bölgesindeki sivil toplum, muhtemel siyasi aktörlerden sadece biri olarak derin bir gerileme içinde. Devletler özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında sahneye o kadar hâkim oldu ki bölgedeki sivil toplum sakat kaldı. Bu da ulus aşırı bölgesel sivil toplumun (ulus aşırı dernek ve hareketler) böyle bir iş birliğini siyasetin gündemine getirecek kadar güçlü olmayabileceği anlamına geliyor. Bölgedeki bazı küçük alanlardaki çok az iş birliği bile ne kadar başarılı olursa olsun devletler izin verdiği için mümkün. Örneğin Katar krizi Körfez’deki

bankacılık alanındaki iş birliğinin sınırlarını gösteriyor. Ticari bankalar kriz esnasında devletlerin izinden giderek Katar veya Katarlı firmalarla yapılmış olan anlaşmalardan çekildiler ve hükümetler tarafından bunlarla sözleşme yapmama konusunda uyarıldılar. Söylenenlere göre bazı Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) bankaları Katarlı muadillerinden teminat ve kredilerini çekti. Bu krizden önce KİK bölgedeki en gelişmiş afet yönetimi koordinasyon ve dayanışmasına sahipti. KİK Kuveyt'te tüm alt bölge için bir 'afet yönetim merkezi' kurmuştu. Ancak krizle birlikte bir afet acil durumunda Katar'ı bilgilendirip bilgilendirmeyeceği oldukça şüpheli ki bu da gelecek iş birliği konusunda iyiye işaret değil.

Devlet bölgedeki özel sektörü de gölgede bırakıyor. Ekonomiyi devlet veya rejim güvenliğinden ayırmak çok zor. Yönetici elitler kontrol altında olmazsa özel sektör kalkınmasının siyasi hevesler doğurabileceğine inanılıyor. Bu yüzden rejimler özel sermayenin muhalefetin etrafında örgütlenebileceği bir üs görevi görme ihtimalini bertaraf etmeye çalışıyor. Örneğin Suriye'de rejim Şam ve Halep'teki ticaret ve sanayi odalarının ya rejim yanlısı ya da rejime borçlu olmasını temin etti. Bu durum bu iş derneklerinin özerk baskı grupları haline gelmesinin de önüne geçti.¹⁸ Varoluşsal olarak kendisini güvende hissetmeyen devletlerden oluşan bir bölgesel düzende yatırımlar da oldukça 'jeopolitik' oluyor. Bölge içi yatırım alan ülke ve sektörler belki de ekonomik olmayan siyasi değerlendirmelere göre seçiliyor. Bölgede özel teşebbüsler arasındaki düşük düzeyli iş birliğinin de devletlerin onayı olmaksızın devam ettirilmesi zor.

Bölgedeki özel sektör sorunları birbiriyle ilintili iki ek gerçeğe birleşiyor: Bölgede faaliyet gösteren çok uluslu şirket sayısı sınırlı ve yatırımcılar; hukukun üstünlüğü, rekabet yasaları, şeffaflık, eşit oynama sahası ve

hesap verebilirlik eksikliği yüzünden yatırımlarının güvenliğinden emin olamıyor. Bölgede bulunan çok uluslu şirketlerin sayısının az olmasının yanında bunların çoğu da pek fazla istihdam yaratmayan ve ticareti yapılamayan sektörlerde faaliyet gösteriyor. 2013 tarihli bir Dünya Bankası raporunun belirttiği gibi; “Önde gelen çok uluslu şirketlerin bölgedeki varlığı özellikle petrol dışı üretim alanlarında sınırlı. MENA’daki en büyük 50 çok uluslu firmanın neredeyse yarısı kaynak ve petrol üretim sektörlerinde faaliyet gösterirken sadece 18 tanesi güçlü kurumları olan AR-GE odaklı ülkelerden geliyor ve bunların sadece 9 tanesinin birincil faaliyet alanı petrol dışı üretim ve hizmet alanlarındaki Greenfield projeleri. MENA bölgesindeki en büyük 50 çok uluslu şirketin toplamda sadece 12’si ticareti yapılabilen petrol dışı faaliyetlerde bulunurken bunların ikisi öncelikli olarak petrol dışı imalata diğer onu ise ticari hizmetlere yatırım yapıyor.”¹⁹ Yatırım düşünen yabancı firmalar genellikle oyun sahasının dışında kalmayı yeğliyor çünkü söz gelimi keyfi tekelleşme karşısında yatırımlarının güvenliğinden emin olamıyorlar. Bazı şirketler de en üst seviyelere erişim sağlayıp devlet kontratlarını garanti etmek, rakiplerine karşı avantaj elde etmek ve bazı kota ve sınırlardan muaf tutulmak için güçlü bağlantı ve araçlar bulma ihtiyacı (“marife” ve “vasıta”) nedeniyle Suudi Arabistan’da (ve diğer Arap devletlerinde) iş yapmaktan korkuyor. Yatırım konusu bu bölgede uzun vadeli bir sorun olagelmıştır. Yatırımcılar bölgede uzun bir süredir uzun vadeli yatırım yapmaktan kaçınıyor. Irak’ta Saddam Hüseyin’in tek adamlığı dönemi bu durumu özetleyen bir örnek: “Devlet malı olan büyük lüks otellerin satışı gibi ciddi uzun vadeli yatırımları cezbetme girişimleri yatırımcıların, [Irak’taki] rejimin mülkiyet haklarına saygı göstereceğine itimat edememesi nedeniyle başarısız oldu. Hükümetin

hisse sahibi olup yönetim kurulunda temsil edilme yönündeki isteği bu çekinceyi arttırdı.”²⁰

Örnekler çok. Mısır’da gurbetçilerin gönderdiği yüksek hacimli para akışı sayesinde petrol bolluğu yıllarında yatırım ve tüketici ithalat ürünlerini finanse etmek için bankaların sayısı 1974 yılında 7 iken 1999’a gelindiğinde bu rakam 98’e çıktı. Fakat aralarındaki dört büyük devlet bankası çoğunlukla kamu sektörü teşebbüslerine kredi verdi. Bu kredilerin en az yüzde 30’u işlevsizdi. Ancak devlet bankaları özel sektör bankalarına da kısmen sahipti ki bu da onlara kamu fonlarını küçük bir zengin ve iyi bağlantıları olan müteşebbisler grubuna aktarma imkânı verdi.²¹ Bu durum Mübarek döneminde de pek değişmedi. “Mesela Mısır’da dönemin Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek’le yakın bağlantıları olan 32 iş adamının firmaları 2010’da resmi özel sektöre giden kredilerin yüzden 80’den fazlasını alıp sektörün toplam kârının yüzde 60’ını kazanırken ülkenin iş gücünün yalnızca yüzde 11’ini istihdam ediyordu. Tunus’ta eski Cumhurbaşkanı Zeynel Abidin Ali’nin yandaşları 2010’da özel sektörün tüm kârlarının yüzde 21’ini alırken firmaları Tunus’un iş gücünün sadece yüzde 1’ine iş olanağı sağlıyordu.”²²

Bu uygulamalar bölgede büyük ölçekte yaygındı. Fas Kralı Hasan 1972’de ardışık iki darbe girişiminde tahtını güçlkle koruyabildikten sonra kendisini halka sevdirep meşruiyetini pekiştirmek için bir ‘Faslılaşma’ kampanyası (toprakların yeniden dağıtılması gibi girişimlerle) başlattı. Fakat bunun yerine yaşanan durum oyunun kurallarının aynı kalmasıydı çünkü ekonomiyi kontrol eden ‘Faslı elitler’ bu süreçte konumlarını daha da güçlendirmişti²³ Saddam Hüseyin döneminde Irak’ta “ihale düzenlenmeden sözleşmelerin stratejik

milli öneme sahip konularla ilişkili oldukları gerekçesiyle “güvenilir” kişilere verildiği “emanet” uygulaması kullanıldı.²⁴ “Bu ahbap-çavuş kapitalizmi sistemlerinde iş adamı ve bürokratlar ekonomideki devlet müdahalesini şekillendirerek kâr peşinde koştukları hiziplerde bir araya gelir. Devlet kaynaklı rantlar örtülü bir şekilde dağıtılır; firmanın performansına veya üretkenliğine bakılmaz.”²⁵ Bu özel sektörde sahici rekabetin bulunduğu ASEAN gibi diğer kuruluşlarla açık bir tezat oluşturuyor.

Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler (KOBİ) ile startup’lar potansiyel olarak gençler için özgürleştirici, gelecekteki bölgesel iş birliği içinse umut verici olabilir. Ancak KOBİ’ler fon sağlanması üzerinden de büyük ölçüde devlete aşırı bağımlı. Banka finansmanı ya nüfuzlu ailelerin ya da devletin sahip olduğu büyük şirketlere çok fazla yöneliyor. Gerekli bağlantıları bulamayan KOBİ’lerin fonlara erişmesi zor.²⁶ Buna bölgede silahlı kuvvetlerin ekonomiler üzerindeki farklı derecelerdeki kontrolü ve bazı ekonomik sektörlerde tekel sahibi olması sorunlarını da ekleyebiliriz. Mısır ordusunun ekonomideki varlığı rekabeti derhal öldürüyor çünkü KOBİ’lere yer bırakmıyor. Bölgesel iş birliğine tabandan yaklaşımlar söz konusu olduğunda sorun sadece sivil toplumun iç karartan durumu veya özel sektörün devlete fazlasıyla bağımlı olması değil, aynı zamanda bağımsız bir yargı organının olmaması -Dubai hariç- sebebiyle öngörülemezlik de başlı başına bir sorun teşkil ediyor.

Bölgesel Kurumlar, İşlev ve Performansları

Bu bölüm; alt bölge, bölge ve bölge aşırı düzeylerdeki en büyük dört bölgesel güvenlik kurumu olan Arap Devletleri Ligi, İslam İşbirliği Teşkilatı, Körfez İşbirliği Konseyi ve Mağrip Birliği’ni ele alıyor.

Arap Ligi

Mısır, Suriye, Lübnan, Irak ve Ürdün temsilcileri 7 Ekim 1944 yılında ‘İskenderiye Protokolü’nü’ imzalayarak Arap Devletleri Ligi’ni (AL) kurdu. Arap Devletleri Ligi’nin (Arap Ligi) sözleşmesi bir sonraki yıl 22 Mart 1945 tarihinde Kahire’de kabul edildi. Suudi Arabistan ve Yemen de Lig sözleşmesinin tarafları olarak başlangıçtaki beş Arap ülkesine katıldı. İskenderiye Protokolü’nün imzalanmasıyla sözleşmenin kabulü arasında geçen beş ayda ilke ve maddelerde birkaç hayati değişiklik yapılmıştı. Bu değişiklikler zamanla Arap Ligi bünyesindeki iş birliğinin evrimini belirleyip sınırlar koyarak asli hedeflerinden bazılarını kısıtı.

- İskenderiye Protokolü birlik hedefi dışında Araplar arası iş birliği için herhangi bir temel öngörmezken Sözleşme, “bu devletlerin bağımsızlık ve egemenliğine saygı” noktasında ısrarcı oldu.
- Protokol dönemsel toplantılar yapılmasını isterken Sözleşme buna değinmedi.
- Protokol bağlayıcı kararların önemini tartışırken Sözleşme devletlerin veto yetkisini korudu.
- Protokol Arap devletlerinin ortak bir dış politika benimsemesini talep ederken Sözleşme, her bir devletin kendi dış politikasını uygulamada serbest olmasında ısrar etti.
- Protokol yurt içi hükümet şekillerinden bahsetmezken Sözleşme, devletlerin birbirlerinin hükümet sistemi tercihlerine saygı göstermesi gerektiğini vurguladı.
- Protokol Arap devletlerinin egemenliklerini birliğe devretmeleri konusunda ipuçları verirken Sözleşme, her ne kadar Dokuzuncu

Madde birleşme ihtimaline bağlılık bildirmesine rağmen egemenliğin korunmasında ısrar etti. Ve son olarak Arap devletleri ortak güvenlik sistemi veya kurumsallaşmış askeri iş birliğinden bahsetmeyi tartıştıktan sonra bir kenara bıraktı.

Protokol birçok Arap devletinin Arap birliği için taşımak isteyeceğinden çok yük barındırmış görünüyordu.²⁷ Lig Konseyi (zirve toplantısı olarak) Nisan 1950'de 'Ortak Savunma ve Ekonomik İşbirliği Paketi'ni kabul etti. Paktin 2. Maddesi bir Arap ülkesine karşı herhangi bir saldırının tüm Arap ülkelerine karşı addedileceğini belirtti. Aynı Paktin 10. Maddesi üye devletlerin bu Pakta aykırı herhangi bir anlaşma imzalayamayacağını yazıyordu. Pakt ayrıca Arap devletleri arasındaki ekonomik iş birliğini geliştirip yönetmek amacıyla bir ekonomi konseyi kurdu. On yıllar sonra 1980 yılında Amman'da toplanan Arap zirvesi Ortak Ekonomik Eylem sözleşmesini imzalama kararı aldı. On yedi üye bu sözleşmeyi kabul ederken Cezayir, Suriye ve Lübnan boykot etti. Bu sözleşmenin 1. Maddesi ekonomik iş birliğini Arap siyasetinin dalgalanmalarından korumak için üye devletler arasında siyasi, ekonomik ve toplumsal konuları birbirinden ayırmaya çalışıyordu. Ayrıca hem Arap sermayesi hem de Arap emeği için hareket serbestisi ilkesini ortaya koydu.

Arap Ligi'nin kurumsal yapısı Devlet Başkanları Zirvesi, Daimî Komite, Sekreterlik ve Geçici Arap Parlamentosu'ndan oluşur. Arap Ligi'nde karar alma süreci mutabakat ve 'oy birliğine' dayanır, bu da bir kararın bağlayıcı olabilmesi için tüm devletlerin oy birliğine varmasını gerektiği anlamına gelir. Dolayısıyla devletler önemli konularda nihai karar alma hakkını saklı tutar. Halk ve elitler arasındaki Arap milliyetçiliği ve uzun süredir beklenen 'Arap Birliği' söylemi, Arap Ligi'nin kurulmasında hayati bir rol oynadı. Mısır 1950'lerden 1960'lara ve hatta 70'lere kadar

Arap Ligi'ndeki ilk hegemon rolünü oynadı. Mısır'da Cemal Abdülnasır döneminde Arap Ligi, neredeyse Mısır hükümetinin bir uzantısı veya kolu olarak işlev gördü. Ligin Genel Sekreterleri, Tunuslu diplomat Chadli Klibi'nin 1979 yılında genel sekreterliğe seçilmesine kadar Mısırlılardan seçilmişti. Mısır 1950'lerde Arap Ligi bütçesinin yüzde 40 ilâ 50'sini fonladı. 1974'te Lig'in üye personelinin neredeyse yüzde 70'i Mısırlılardan oluşuyordu. Irak, Lübnan, Ürdün ve Suudi Arabistan gibi Arap devletleri Lig'in kendi egemenliklerini ihlal edeceğinden oldukça korkuyordu. ABD Dışişleri Bakanı Dean Rusk ile 1962 yılında yaptığı konuşmada Veliaht Prens Faysal Arap Ligi hakkında "Lig Mısır Devrimi'nin ortaya çıkışı ve Nasır'ın diğer Arap devletlerine yönelik üstenci ve "hami" olma tutumu nedeniyle zayıfladı." ifadelerinde bulundu.²⁸ Ekonomik zenginliğe sahip Körfez milletlerinin bağımsızlığı ve daha sonra petrol krizi sonrası yükselişle Mısır Arap Ligi'ndeki hâkim konumunu kaybetti. Petrol zengini Körfez ülkeleri iş birliğini geliştirmek adı altında Afrika Birliği Örgütü üyelerine yardım eli uzattıklarında bu yardımın bir bütün olarak Arap devletleri yerine doğrudan kendilerinden gelmiş olarak algılanmasını sağladı.

Arap Ligi'nde kimin üye olacağını, kimin olmayacağını belirleyen faktör coğrafya değildi. Üyelik bir devletin Arap kimliğine dayanıyordu. Lig Sözleşmesi üye devletler arasındaki ihtilafların barışçıl çözümünün iki yolu olarak 'hakemlik' ve 'arabuluculuk' kurumlarını tesis etti. Bu noktada 5. Madde, Lig Konseyi'nin 'iki üye devlet veya bir üye devlet ile dışarıdan bir devlet arasında savaşa yol açabilecek tüm anlaşmazlıklarda uzlaşmayı sağlamak amacını gözeterek arabuluculuk yapacağını' belirtiyor. Arabuluculuğa ilişkin kararlar çoğunluk oyuyla alınır ve bağlayıcı yükümlülükler doğurmaz. 5. Madde uyarınca Lig Konseyi

‘tahkim’ görevini de üstlenebilir. Ancak tahkim sadece üye devletler arasındaki ihtilaflar için ve uyuşmazlığın ‘bir devletin bağımsızlık, egemenlik veya toprak bütünlüğü ile ilgili olmadığı’ durumlarda söz konusudur. En önemlisi Konsey ihtilafın taraflarının rızası olmaksızın tahkim yoluna girişemez. Fakat ihtilaf taraflarının dahil edilmediği tahkime ilişkin kararlar ‘tatbik edilebilir ve bağlayıcıdır.’

Körfez İşbirliği Konseyi

Körfez’de bir alt bölge oluşturma fikri İngiltere Körfez topraklarından çekildiği anda mevcuttu. İngilizler 1971’de bölgeden resmen çekildiklerinde, ardında Körfez devletleri arasında düzenli bir ilişki yapısı bırakmak istiyordu. Esas plan yedi ateşkes devleti, Bahreyn ve Katar’dan oluşan ‘Dokuzlu Federasyon’ için yapılmıştı. Katar ve Bahreyn bağımsızlık yönündeki taleplerini belirttiğinde geriye kalan tek seçenek Bahreyn ve Katar’da iki bağımsız devlet, kalan yedi küçük devletten oluşan bir federasyon ve nihayet bağımsız bir devlet olarak Umman’ın kurulmasıydı. ABD ise dokuzlu federasyonu yedili olana tercih ediyordu ve dokuz bağımsız devlet en az istenen seçenektir.²⁹

Körfez’de çokça arzulanan birlik nihayet 1981 yılında KİK’in kurulmasıyla sağlanmış oldu. Bu birlik aynı döneme denk gelen iki dış tehdidin, biri 1979 yılındaki İran Devrimi, diğeri ise hemen sonra baş gösteren İran-İrak Savaşı’nın (1980-1988) bir sonucuydu. KİK’in Kurucu Genel Sekreteri Abdullah Bışara’nın daha sonra belirttiği gibi “KİK’in kurulması için acil jeostratejik ve jeopolitik bağlamı ve aynı zamanda gerekçeyi ve ihtiyacı oluşturan şey İran ile Irak’ın silahlı bir çatışmaya girmesiydi... her birinde altımızın sahip olduğundan daha büyük, donanımlı ve deneyimli silahlı kuvvetler vardı.” KİK gibi bölgesel bir örgüt Amerika’nın Körfez’de bölgeselleşmeye verdiği

destekle kusursuz bir uyum içerisindeydi.³⁰ Irak üye olmak isteyip görmezden gelinemediğinde Körfez’de alt bölgesel birlik fikri daha önce bir kenara bırakılmıştı. Irak, İran ile girdiği savaşa yoğunlaşmışken geriye kalan Körfez devletleri bir fırsatını bulup Arap yarımadasındaki geleneksel yönetime sahip altı rejimin siyasi ve ekonomik birlikteliğini zorlama ihtiyacı hissetti.³¹ Ortak dış tehdit algıları o kadar hayati bir öneme sahipti ki normal şartlarda çekimser ve görece yavaş hareket eden muhafazakâr Körfez devletlerinin KİK’in geniş fikir ve hedefleri üzerinde oy birliğine varması sadece üç ay sürdü.

Amerika’nın bu birliktelikten beklentisi bölgesel ekonomik entegrasyonla ilgili değildi. Kuveyt Şehri’ndeki Ekonomik Konsolos (1987-1989) ve Dahran, Suudi Arabistan Başkonsolosu Kenneth A. Stammerman’ın da dediği gibi “Onlar [KİK] bir centilmenler kulübüydü. Ekonomik entegrasyon olacağını göremedik, entegre olacak bir şey yoktu. Bazı konularda rekabet etmeye devam edeceklerdi ki bir şirket petrokimya tesisi kurarken bir başkası başka bir tür petrokimya tesisi kuracaktı. Fakat ihracat pazarları için rekabet etmeyeceklerdi... İleride siyasi entegrasyon ihtimali görmüyorduk. Suudiler şöyle düşünüyordu: Bu Suudi Arabistan veya KİK’nin hâkim olacağı gelecekteki devlet, Körfez kulübü olacaktı. Diğer birçok Arap bu düşünceyi beğenmemişti ama Suudilere karşı söz söyleyemiyorlardı, [Suudiler] çok büyüktü.”³² Bu doğrultuda KİK bir ortak güvenlik sistemi, güvenlik topluluğu veya askeri ittifaka dönüşmedi. Ayrıca, KİK hiyerarşisindeki en yüksek karar organı olan Yüksek Konsey’in kararları, üye devletler üzerinde bağlayıcı değil. Genel Sekreterliğin ise ikna etmek dışında bir yürütme yetkisi yok. Körfez’deki yönetici elitler arasındaki yaygın eğilim de KİK’e zemin hazırlamada büyük bir rol oynadı. Arap Ligi gibi KİK de herhangi bir ihtilaf çözüm mekanizması tasarlamayarak resmi olmayan şahsi

uzlaştırma girişimlerine dayandı. Son Katar krizi böylesi gayri resmi çatışma çözüm mekanizmalarının sınırlarını gösteren iyi bir örnek. Bu örnekte Kuveyt arabulucu rolü üstlendi ancak fayda etmedi.

Mağrip Birliği

Mağrip'teki bölgesel entegrasyonun öncülerinin geçmişi; Cezayir'deki Ulusal Kurtuluş Cephesi (FLN), sırasıyla Tunus ve Fas'ta bulunan Neo-Düstur ve İstiklal Partilerinin Cezayir'in bağımsızlığını destekleyip 'Avrupa Ekonomik Topluluğu'na tepki olarak 'Kuzey Afrika Ekonomik Topluluğu'nu tartışmak üzere toplandığı Nisan 1958'deki 'Tanca Konferansı'na kadar uzanıyor. Birleşik Arap Cumhuriyeti ve Arap Devletleri Birliği'nin (Ürdün ve Irak) kurulması da dışarıdan gelen diğer itici faktörler arasındaydı. "Ortak sosyal, ekonomik ve etnik faktörler Kuzeybatı Afrika'nın Müslüman nüfusları arasında Fas ve Tunus'ta Cezayir milli hareketi ile dayanışma duygusu olarak belli bir güçle hissedilen, önemli bir birliktelik duygusunun altında yatan nedenlerdir. Dolayısıyla "Mağrip Birliği" kavramı, üç Kuzey Afrika ülkesinin birbiriyle yakın ilişkisinde halkın geniş ilgisine sahip ve daha geniş pan-Arap milliyetçiliğinin cazibesini kısmen de olsa yerinden etme eğiliminde."³³ Tunus (1959), Fas (1962-1972) ve Cezayir (1962) Büyük Mağrip birliği idealini kendi anayasalarında yer verdiler. Cezayir, Libya, Fas ve Tunus Ekonomi Bakanları 1964 yılında toplanarak Comite Permanent Consultatif du Maghreb (CPCM: Mağrip Daimî İstişare Komitesi) adında bölgesel bir kurum oluşturdu. CPCM Mağrip içi ticaretin serbest hale getirilmesi, ekonomi politikalarının ve AET ile ilişkilerin koordine edilip uyumlaştırılmasına yönelik ilk girişim olarak görüldü. Ekonomi Bakanları ve Daimî İstişare Komitesi yıllık toplantıları 1967'de Tunus'ta yapıldı. Özel sorun veya metalar için

yedi kalıcı komisyon kurulup ‘Mağrip ortak havayollarının’ kurulması ve bölge ticareti önündeki engellerin kaldırılması gibi ihtimaller üzerinde çalışıldı. Trablus’ta 1968 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’nın mali ve teknik yardımıyla ‘Mağrip Endüstriyel Çalışmalar Merkezi’ kuruldu. Dahası bölge altı seviyede 1969 yılında ‘Mağrip Sahil Şeridi’ adıyla bir nakliye şirketi kuruldu ama bu şirket finansal problemler nedeniyle yedi yıl sonra faaliyetlerini askıya aldı. Ortak mülkiyetli ‘Mağrip Havayolları 1970’te kabul edildi ve Kazablanka, Cezayir ve Tunus şehirlerini bağlayan ‘Trans-Mağrip Ekspres’ dahil demiryolu projesi önerildi.

Üç mesele Mağrip entegrasyonunun ilerlemesini aksattı: Kasım 1975’te İspanya ‘İspanyol Sahrasından’ çekilip Batı Sahra’nın üçte birini Fas’a bırakan gizli bir anlaşmayla yönetimini Fas ve Moritanya ile paylaşmayı kabul etti. Muammer Kaddafi liderliğindeki Libya Hükümetinin Temmuz 1971’de Fas’ta gerçekleşen bir darbe girişiminde parmağı olduğu iddia edildi. Faslı yetkililerin Kaddafi’nin başarısız darbe girişimini önceden bildiğine inanması ilişkilerin bozulmasına neden oldu. Libya ise bu başarısız darbe girişiminden birkaç gün sonra Fas ile diplomatik bağlarını kopardı. İspanyolların Batı Sahra’dan çekilmesinin ardından Polisario Cephesi Fas güçleriyle küçük ölçekli bir savaşa girerek 1976 yılında ‘Sahra Arap Demokratik Cumhuriyeti’ni (SADC) ilan etti. SADC bölge içinden ve dışından birçok hükümet tarafından tanındı. 1980’lerdeki bir dizi uzlaşma adımı da bölgesel entegrasyon için yeni bir girişime olanak sağladı.

Neo-Düstur, İstiklal ve FLN; 1983 yılında, 1958 yılında Tanca’da yapılan konferansların 25. yıldönümünü kutlayıp üç halkın (Tunus, Fas, Cezayir) Büyük Mağrip birliğine eklendiğini ilan ederek entegrasyon

sürecini yeniden aktif hâle getirmek için tekrar toplandı. 1983'te Union des economistes algeriens (Cezayir İktisatçılar Birliği) ve Ministère du plan et de l'aménagement du territoire (Cezayir Planlama ve Toprak Yönetimi Bakanlığı) ekonomik entegrasyonu tartışmak üzere Mağripli altmış akademisyen ve yöneticiyi bir araya getirdi. Cezayir'de 1978 yılında başa gelen Cumhurbaşkanı Chadli Bendjedid bölgede 'iyi mahalle' veya 'pozitif mahalle' politikası izlemeye karar verdi. Siyasi cephede ise ikili ve üçlü düzeyde birkaç barış anlaşması imzalandı.

Le Traité de Fraternité et de Concorde (Kardeşlik ve Uyum Anlaşması) ilk önce Mart 1983'te Cezayir ile Tunus arasında iki taraflı olarak imzalandı ve daha sonra aynı yılın Aralık ayında Moritanya'yı kapsayacak şekilde genişletildi. Bu anlaşma Cezayir, Tunus ve Moritanya arasında kısmi, üç taraflı Mağrip zirvesinin Mayıs 1983'te Cezayir'de düzenlenmesine zemin hazırladı. Ardından, on üç yıllık ihtilaftan sonra Temmuz 1984'te Libya ile Fas arasında bir siyasi birlik (Oujda Anlaşması) ilan edildi. Bu birlik Libya'nın Polisario'ya olan desteğine ve Fas'ın Mağrip'te yalnız bırakıldığı hissine son vermeye yaradı. Bu birlik aynı zamanda ekonomik, siyasi ve toplumsal alanlarda iş birliğini geliştirmek amacıyla Libya-Fas ortak komitesinin kurulmasına olanak sağladı. Fas Kralı bu uzlaşi üzerinden Libya'yı Polisario'yu silahlandırmaktan vazgeçmeye ikna etmek istiyordu. Kısa bir süre sonra Tunus, Fas ile tekstil, mekanik ve tarım sektörlerinde ortak girişimlerde bulunup ortak projeleri fonlamak için bir konsorsiyum kurmayı kabul etti. Tunus Libya ile olan birkaç ortak komisyonu da yeniden etkinleştirip ortak ticari, turistik ve kültürel projeler üzerinde anlaşmaya vardı. Libya ise Ağustos 1985'te Libya'dan sınır dışı edilen 30.000 Tunuslu işçinin zararları için tazminat ödemeyi kabul etti. Suudilerin diplomatik girişimleri üzerine Cezayir Cumhurbaşkanı Chadli Bendjedid, Şubat

1983'te Fas Kralı II. Hasan ile toplantı yaparak 1975'ten beri iki devlet arasındaki ilk üst düzey görüşmelere ev sahipliği yaptı. İlginç bir şekilde Libya lideri Kaddafi ile Fas Kralı Hasan'ın 1983'te görüşmeye teşvik eden de yine Suudi Arabistan'dı. Suudi Arabistan 1983 yılının sonu ve 1984 başlarında Libya ile Fas arasındaki yakınlaşmayı teşvik etmek amacıyla, raporlara göre Fas'a yaptığı hibelerin miktarını ikiye katlayıp iki milyon ton ham petrol vererek Fas'ın yüzlerce milyon döviz tasarrufu yapmasını sağladı.³⁴ Bendjedid ve Kral II. Hasan, Oujda yakınlarında bir araya gelerek mevcut sorunları müşavere yoluyla çözme sözü verdi. Cezayir ve Fas 1988'de diplomatik ilişkilerini yeniden başlattı.

Bu uzlaştırmacı adımların sağladığı zeminle ve büyüyen ve yaklaşan Avrupa'dan kaynaklanan ortak dış tehdit karşısında Fas, Cezayir, Tunus, Libya ve Moritanya 17 Şubat 1989'da Marakeş'te 'Mağrip Arap Birliği Kuruluş Anlaşması'nı imzaladı. Anlaşmanın hedeflerinden bazıları şunlardı:

- ☐ Üye devletler arasında kardeşlik ilişkilerini pekiştirip topluluklarının ilerleme ve refahını sağlayarak haklarını korumak
- ☐ Üye devletler arasında serbest insan, hizmet, mal ve sermaye hareketliliğini ilerlemeci bir şekilde başarmak
- ☐ Tüm alanlarda ortak politikalar benimsemek
- ☐ Ekonomi alanında ortak politika üye devletlerin endüstriyel, tarımsal, ticari ve toplumsal kalkınmasını sağlamak.

Anlaşmada dış saldırılara karşı askeri iş birliği ve ortak savunma başlığı da yer alıyordu.

- ☐ Madde 14 "üye ülkelerden herhangi birine karşı yapılan bir saldırı diğer üye ülkelere karşı yapılmış saldırı eylemi olarak değerlendirilecektir" diyordu.

□ Madde 15 de “üye ülkelerin topraklarında herhangi bir üye ülkenin güvenlik, toprak bütünlüğü veya siyasal sisteminin zararına olabilecek hiçbir faaliyet veya örgüte izin vermeyeceklerini taahhüt ettiğini” öngörüyordu.

Örgütün yıllık bütçesi üye devletler tarafından eşitçe fonlanacaktı. Özel projeler ise üyelerin ek fon ayırmasını gerektiriyordu. Kurucu sözleşmenin tarafları ayrıca diğer üye devletlerin siyasal bağımsızlık veya toprak bütünlüğünün aleyhine olacak hiçbir pakt veya askeri/siyasi ittifaka katılmaktan geri durmayacaklarını garanti etti. Mağrip Birliği’nin örgütsel yapısı beş üye devletin liderlerinden müteşekkil Başkanlık Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi ve 100 üyelik danışma meclisinden oluşuyordu. Sözleşme tüm kurucu üye devletlerin kabul etmesi şartıyla diğer Arap veya Afrikalı devletlere de kapıyı açık bıraktı. Başkanlık Konseyi bölgesel konuları ilgilendiren kararları alma yetkisine sahip tek yüksek organdı. Kararların oybirliğiyle alınması öngörülüyordu. Çok işçisi bulunan Fas ve Tunus’tan az işçiye sahip Libya’ya vasıflı ve vasıfsız işçi akışını kolaylaştırmak için bölgesel kimlik kartları bastırma kararı alındı. Bu karar Tunuslu ve Cezayirli profesyonellerin Libya ve Moritanya’da yaşanan kronik insan sermayesi açığını dengelemesine izin verdi. Mağrip Ulaştırma Bakanları 1989 yılında Trablus’ta toplanarak başka konuların yanında Mağrip Havayolları projesini diriltmek, ortak mülkiyetli bir nakliyat şirketi kurmak ve Libya ile Moritanya’yı bağlayacak trans-Sahra demiryolu hattını inşa etmek gibi konularda çalışmak üzere komisyonlar kurdu.

Sözleşme herhangi bir çatışma çözüm mekanizması tasarlamamıştı. Mağrip’in entegrasyon planı 1991’de Ras Lanouf’ta toplanan 3. Mağrip Arap Birliği (MAB) Zirvesi’nde çizildi: 1995 yılına kadar önce serbest ticaret bölgesi, daha sonra da gümrük birliği kurulacak ve ortak pazar

2000'e gelindiğinde faaliyete geçecekti. Ekonomik birlik nihai hedefti. Batı Sahra'daki çatışmaların 1991 yılında yeniden başlaması Fas-Cezayir ilişkilerinde daha fazla gerilim yarattı. Cezayirli liderler Ekim 1988'deki ciddi ayaklanmalar, 1990/91 darbesi ve takip eden iç savaştan sonra kendi iç reformlarıyla meşgul olmaya devam ediyordu. Eylül 1989'da Trablus'ta yapılması planlanan Devlet Başkanları toplantısı Ocak 1990'a ertelenip Tunus'a taşınmak zorunda kaldı çünkü Kaddafi bir kez daha yüzünü Mısır'a dönme niyetindeydi. BM 1988 Lockerbie bombalı saldırısı nedeniyle Libya'ya 1992 ve 1993'te yaptırım uygulama kararı aldı. Libya, MAB üye devletlerinden yardım bekledi ama o destek gelmedi.

1991'de düzenlenen 4. Zirve'de MAB Genel Sekreterliği'nin Rabat'ta bulunmasına ve Tunuslu diplomat Muhammed Amamo'nun ilk Genel Sekreter olmasına karar verildi. Zirve ayrıca Genel Sekreter'in üç yıl süreyle görevde kalıp görev süresinin sadece bir defa yenilenebileceğini kararlaştırdı. Ancak Genel Sekreter Amamo 1991'den 2002'ye kadar görevde kaldı. Libya Dışişleri Bakanı Ali Muntasır diğer dört devlet Cezayir, Fas, Moritanya ve Tunus'un BM yaptırımlarına uymaya devam etmesini protesto etmek amacıyla Nisan 1993'te yapılan beş üyeli MAB bakanlar toplantısını boykot etti. 1994'te Marakeş'teki Atlas Asni oteline terör saldırısı düzenlendi. Fas yetkilileri Cezayir istihbaratını teröristlere yardım etmekle suçladı. Buna karşılık Cezayir, Fas ile olan sınırlarını kapatarak 1.600 km uzunluğundaki Cezayir-Fas sınırını dünyanın en uzun kapalı cephesi haline getirdi. MAB entegrasyon çalışmaları 1995'te tamamen durdu. Libya MAB'deki ortaklarını Birlik sözleşmesine aykırı bir şekilde BM yaptırımlarını uygulamakla suçlayarak 1995 MAB zirvesine ev sahipliği yapmayı reddetti. Mağrip devletleri birliğin asli hedeflerine ihanet ederek tek başlarına hiçbir

koordinasyon olmaksızın Avrupa Birliği ile yeni serbest ticaret anlaşmalarını müzakere etti.

İslam Konferansı (İşbirliği) Teşkilatı

İslam Konferansı Teşkilatı (daha sonra İslam İşbirliği Teşkilatı, İİT) Eylül 1969'da ilk Müslüman çoğunluklu ülkelerin liderlerinin Rabat, Fas'taki ilk zirvesinde hükümetler arası bir örgüt olarak kuruldu. Zirve işgal altındaki Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'nın yakılma girişimini protesto etmek amacıyla düzenlenmişti. FKÖ'ye toplantıda 'gözlemci' statüsü verilmişti. Bugün İİT'nin 57 üyesi bulunuyor. Ürdün Kralı Hüseyin bir Arap zirvesi çağrısında bulunmayı tercih ediyordu. Cumhurbaşkanı Nasır ise İngiliz ve Amerikalıların bir İslami Pakt'ı teşvik etmesini doğası gereği kendisine karşı atılan bir adım olarak gördüğü için şüpheleniyordu.³⁵ Bunun üzerine zirvenin belirsiz bir zamana ertelenmesini amaçlayarak karşı bir hamlede bulunmak istedi. Fas Kralı Hasan ile Suudi Arabistan Kralı Faysal ise Araplar arasındaki konumlarını güçlendirip Nasır'ın Arap Ligi'ndeki baskınlığına karşı etkili bir denge unsuru olarak İslami bir zirveden faydalanmak istiyordu.

1969 Zirvesi resmi konferans beyannamesi Kudüs'ün Haziran 1967 öncesi statüsünün geri verilmesi ve İsrail askeri güçlerinin 1967 savaşı sonucunda işgal ettikleri tüm topraklardan hızla çekilmesi çağrısında bulundu. Zirve ABD, İngiltere, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ve Fransa'ya 1967 Güvenlik Konseyi kararına uyulmasını temin etmeleri için müracaat etti. Filistin konusunda tek bir cümleyle "Filistin halkının haklarının iadesi ve ulusal kurtuluş mücadelelerine tam destek" verildi.

Mart 1970'te ilk İslam Dışışleri Bakanları Konferansı (İDBK), zirveden sonra atılan ortak adımları değerlendirip bir İslami daimî sekreterlik kurmak üzere Suudi Arabistan'ın Cidde kentinde yapıldı. Toplantı İİT kalıcı Genel Sekreterliği'ni kurarak Malezya tarafından önerilecek bir kişinin iki yıllığına ilk Genel Sekreter olarak atanması kararı aldı. Kudüs kurtarılanaya kadar teşkilatın geçici genel merkezi olarak Cidde seçildi. İDBK'nin Üçüncü Oturumunda üyeler üye devletler arasında İslami dayanışmayı güçlendirip siyasi, ekonomik, toplumsal, kültürel ve bilimsel seviyelerde iş birliğini geliştirerek tüm Müslüman halkların onur, bağımsızlık ve milli haklarını koruma mücadelelerine yardımcı olacak bir sözleşme imzaladı.

2. İDBK Aralık 1970'te Pakistan, Karaçi'de düzenlendi. Bu toplantıda Malezya eski Başbakanı Tunku Abdurrahman Malezya tarafından önerildiği üzere resmen ilk Sekreter olarak atandı. 3. İDBK de 1972'de toplanarak İslam Konferansı kuruluş sözleşmesini onayladı. Katılımcı bakanlar İslam dünyasının dört bir yanından haber yayını yapmak amacıyla 'Uluslararası İslami Haber Ajansı'nın kurulmasını teklif etti. Ayrıca İslam kültürü üzerine çalışacak bir araştırma merkezi kurulmasına ve bir İslam Üniversitesi'nin kurulma imkanları üzerinde çalışılmasına karar verildi. 4. İDBK'de de çeşitli fikirler eksik olmadı. İİT'nin İslami kurtuluş hareketlerine yardımcı olmak, İslami kültürel faaliyetlere ve doğal afetlerden sonra yardım dağıtım okul ve hastane inşaatını desteklemek amacıyla bir 'cihat fonu' oluşturulması kararlaştırıldı.

2. Zirve devlet başkanlarını 1974'te Pakistan'ın Lahor kentinde bir araya getirdi. 1973 sonrası yükselen petrol fiyatlarının da etkisiyle konferans zengin kaynaklara sahip Müslüman çoğunluklu ülkelerin daha yoksul İslam ülkelerine ekonomik yardım teklifinde bulunmasına izin

verdi. Zirve ayrıca İslami dayanışmayı, İslam kültür ve değerlerinin geliştirilmesini desteklemek ve üniversitelerin taleplerini karşılamak amacıyla bir 'İslami Dayanışma Fonu' oluşturulmasına karar verdi. Mayıs 1976'da İstanbul'da düzenlenen 7. İDBK'de 'İİT İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Merkezi' ile 'İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC)' kurulması teklif edildi. 3. Zirve İİT daimî ve alt komite kurumlarının kurulmasında kilit öneme sahip oldu. İİT Bilimsel ve Teknolojik İşbirliği Daimî Komitesi (COMSTECH), İİT Enformasyon ve Kültürel İşler Daimî Komitesi (COMIAC), İİT Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimî Komitesi (COMCEC) bunlardan bazılarıdır. Konferans ayrıca 3. Zirve sırasında güncel soru ve sorunlara İslami düşünce ve geleneğe dayalı çözümler getirecek bir 'İslam Fıkıh Akademisi' kurulmasını da karara bağladı.

Yıllar içerisindeki performansı tatmin edici bir düzeyde olmayan İİT'nin eskimiş sözleşmesi; yüksek beklentilere cevap verecek personel eksikliği, ehliyet yerine torpile dayanan yeni istihdam politikası nedeniyle öne çıkan kurumsal zayıflığı ve bazı üyelerinin üzerlerine düşen miktarı ya geç ödemesi ya da hiç ödememesi nedeniyle bütçesinin düşük kalması gibi birkaç konuda mütevazı bir reform sürecinden geçti. Birincisi Suudi Arabistan'ın İİT bütçesinde aslan payını üstlenmesine neden oldu ki bu da ülkeye İİT içinde ele alınacak konulardan genel sekreter yardımcılarının atanmasına ve Arap bölgesini temsil etmesine kadar birçok konuda geniş bir nüfuz sağladı.³⁶

Yukarıda bahsedilen üç konudaki reform sürecinin bir ayağı 1982 yılındaki 'Niamey Süreci' oldu. 13. İDBK'de İİT kurumlarının sinerji ve ahenkten yoksun olduğu değerlendirildi. Bu nedenle Genel Sekretere İİT'nin çalışma ve kurumların verimliliklerini iyileştirmek

amacıyla gözden geçirecek bir uzman grubunu bir araya getirme yetkisi verildi. Suudi Kamu Yönetim Kurumu da 1986 yılına kadar devam eden değerlendirme süreçlerinde İİT kurumlarının ahengini gözden geçirmek için bir çalışma yaparak bazı tavsiyelerde bulundu. 1994 yılında düzenlenen 7. Zirve Genel Sekretere, İİT'nin tecrübesi ile güçlü ve zayıf yanlarını değerlendirmek üzere bir 'Akil İnsanlar Heyeti' kurma görevi verdi. Akil İnsanlar Heyeti üç alt grup kurdu: Siyasi ve Kurumsal İşler Komitesi; Ekonomik, Sosyal, Bilimsel ve Teknolojik İşler Komitesi ve Enformasyon ve Kültürel İşler Komitesi. Siyasi ve Kurumsal İşler Komitesi'nin hazırladığı sonuç raporu İİT'nin Bosna, Filistin ve Somali'deki çatışmaları çözmede zayıf kaldığını ortaya koydu. Rapor ayrıca İİT'nin önleyici diplomasi ve çatışma çözüm araç ve mekanizmalarıyla donatılmasını önerisinde bulundu. Komite İİT Sözleşmesi'nin halen gerekli ve yeterli olduğunu düşünerek İslam Konferansı Örgütü adının değiştirilmesi konusuna atıfta bulundu ancak yeni bir isim önermedi. Aralık 2000'de güncelliğini arttırmak amacıyla İİT kurumlarını yeniden düzenlemek üzere bir yönetim danışmanlık firması görevlendirme kararı alındı. Malezyalı Accenture Danışmanlık Şirketi bu görevi üstlendi ve İslam Kalkınma Bankası (İKB) tarafından fonlandı. Haziran 2004'te İDBK'de ilk kez demokratik oylamayla Ekmeleddin İhsanoğlu yeni Genel Sekreter seçildi. İhsanoğlu dönemi Genel Sekreter'in teşkilat kaynakları ve yetki bakımlarından güçlendirilmesi gibi birkaç cesur reform girişimine tanık oldu. İİT İslamofobiyi küresel gündeme yerleştirip 11 Eylül sonrası ortamda İslam'ın daha doğru bir imajını sunma görevi üstlendi. 11 Eylül sonrası oluşan ortam ve Irak ile Afganistan'ın işgal edilmesinin İİT'nin bu dönemde yapabildiği proaktif çalışmalara yardımcı olmuş olabileceğini kaydetmek gerekir. Ancak bu yeni duruş İhsanoğlu'nun genel sekreterlik süresi bitince devam etmedi.

Krallar ve Devlet ve Hükümet Başkanları Konferansı İİT'deki karar merciidir. Üç yılda bir toplanarak Müslüman dünyasındaki konulara ilişkin politikaları kararlaştırır. İslam Dışişleri Bakanları Konferansı (İDBK) İİT'nin Konferans politikalarını uygulayıp Teşkilat Genel Sekreterini atamak ve üçte ikilik çoğunlukla öneri ve kararları benimsemekten sorumlu ikinci politika yapıcı organıdır. İİT Genel Sekreteri dört yıllığına İDBK tarafından atanır ve görev süresi bir kez yenilenebilir. Fas Kralı II. Hasan, Ocak 1984'te Kazablanka'da ağırladığı 8 üyeli kongre delegasyonuna İİT'nin siyasi bir örgüt olarak değil kültürel, ekonomik ve toplumsal hedeflere odaklanmak üzere kurulduğunu söyledi.³⁷ Ekonomik iş birliğini geliştirme bakımından örgüt içi ticaret düşük bir seviyede kalırken İİT içi ithalat ve ihracat hacimleri aslında azaldı. Pirzada'nın, 1985'te atanmasıyla birlikte Hindistan'daki Ganj Nehri anlaşmazlığı ve Bihari mültecileri gibi Ortadoğu dışındaki konulara ilgisi ve bir Türk yerine bir Malezyalıyı genel sekreter yardımcısı olarak ataması bunların kaygılarını dindirmiş olsa da İİT'nin Arap merkeziliği Afrikalı ve Asyalı üyelerini de bezdirmişti.³⁸

Bölgesel Kurumların Performansı

Bölgesel güvenlik kurumlarının büyük ölçüde başarısız olduğu yönündeki algı bölge genelinde geniş bir kabul görüyor. Yapılan her ankette Arap devletlerinin vatandaşları Lig'in yetersizliği olarak algıladıkları durum için ümitsiz olduklarını ifade ediyor. 1977 yılında yapılan bir ankette, ankete katılanların yüzde 78,5'i Arap Ligi'nin temsil ettiği zayıf bağlantılardan memnun değildi. 1986 yılında yapılan başka bir ankette ise katılımcıların sadece yüzde 3'ü Lig'in Arapları başarıyla temsil ettiğini söylüyordu.³⁹ Bölge aşırı veya küçük ölçekli

bölgesel örgütler de bölge içi yüksek ticaret seviyelerini yakalayamadı. Mesela 2006 yılında bölge içi tarımsal ticaret AB ülkelerinde yüzde 71, NAFTA'da yüzde 45 iken aynı yıl İİT'deki oran yüzde 28'di. İİT üyelerinin ithalatlarının yaklaşık 3/4'ü İİT üyesi olmayan ülkelere karşılanıyor. En çok ithal ve ihraç edilen 5 üründe İİT üyesi olmayan ülkelerin payı 2016'da oldukça yüksekti (yüzde 44 ila 88 arasında). İİT içi ticaretteki artışa rağmen İİT dışından yapılan ithalat İİT içi ithalat ve ihracattan daha hızlı artıyor. COMCEC ülkelerinin nüfusu dünya nüfusunun çeyreğini temsil ederken dünya ticaretindeki payları yüzde 10'la sınırlı kalıyor. COMCEC içi ticaret düzeyi ise yüzde 19,1 civarında. İİT üye ülkelerinin tarımsal ihracatları 2008-2016 arası dönemde yıllık ortalama yüzde 4,2 oranında büyürken ithalatları da yüzde 4,3 arttı.⁴⁰

Arap Ligi iki temel hedefe ulaşmak için kuruldu:

1) Arapların dışarıdan gelen baskılara karşı kendilerini koruması. Bölgedeki sömürgecilik resmen sona ermiş olsa da 1. ve 2. Körfez Savaşları bazı Arap devletlerinin yabancı hakimiyetine karşı korunmak yerine dış güçleri bölgeye davet etmekten hoşnut olduğunu gösterdi. Körfez devletleri güvenliklerinin yatay bir bölgesel iş birliğinden ziyade en iyi Batılı güçlerle kurulan dikey bir iş birliği üzerinden sağlanabileceğine inanıyor.

2) Arap Ligi'nin nihai hedeflerinden biri Arap saflarını birleştirmektir. Lig farklı alanlarda birçok iş birliği projesi başlatıp bu amaca matuf anlaşmaları teşvik etti ama üye devletler sadece sözde bir bağlılık gösterdi. 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında yapılan terörist isimlerinin paylaşılması gibi iç güvenliğe ilişkin yüksek seviyeli ikili ve hatta bölgesel koordinasyon dönemleri yaşanmıştı. Ancak çevre, eğitim, sağlık, ekonomi, iklim değişikliği ve kalkınma

alanlarındaki bölgesel iş birliği atıl kalmıştır. Lig çatışma çözümü gayretlerinde de çok kötü bir başarısızlık sergiledi. 1975 Lübnan iç savaşında adım atmaya karar vermek Arap Ligi Konseyi'nin yaklaşık altı ayını aldı. Arap Ligi üye devletleri arasındaki ortak 'çevresel görünüm göstergeleri' veya 'krize müdahale ve kriz yönetimi' gibi teknik konular bile çıkmaza giriyor çünkü bölgedeki Arap devletleri bölgedeki en kötü çevresel ayak izine sahip olduklarını itiraf etmek istemiyor.

Bölgesel iş birliği örgütleri de değişen koşullara uyum sağlayıp yeni gerçekliklere ayak uydurma konusunda büyük ölçüde başarısız oldu. 2014-2015 yıllarında Arap Ligi'nde yapısal değişim başlatmak ve 'ortak Arap çalışma programlarını' güçlendirmek amacıyla Arap Ligi Genel Sekreteri Nebil Arabi'nin talebi üzerine Dr. Lahdar İbrahimi tarafından başlatılıp ve iki yıl sürdürülen reform inisiyatifi rafa kaldırıldı çünkü 'Arap kararlarının' merkez noktası olarak kalmak isteyen Körfez devletleri bunun ilerlemesini istemedi. Tüm bölgesel örgütlerde ileriye giden yol bir savunma taktiği olarak bölgedeki statükoyu derinleştirmek için üyeliği genişletmek olmamalı. Örneğin KİK 'Arap isyanları' sırasında Ürdün ve Fas'ı saflarına davet etti ama bunun nedeni KİK'in üyelik yapısında reform ihtiyacı olduğuna inanmaları değil daha çok isyanların kendi rejimlerinin güvenliğine etkilerini önlemektir.

Çatışma Çözümü

Bölgesel güvenlik örgütlerinden beklenen büyük görevlerden biri büyük sıcak çatışmalara dönüşmeden önce çatışmalara yerel çözümler sağlamaktır. Arap Ligi, Mağrip Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı bu açıdan başarısız oldu. 1963 Cezayir-Fas çatışması, Arap

Ligi'nin meseleyi görmezden gelmesi üzerine taraflar Birleşmiş Milletler gibi diğer uluslararası kuruluşlara başvurmak gibi yeni bir olguyu başlattı. O dönemde Fas Mısır'ın rolünü tarafsız değil Cezayir yanlısı olarak görüyordu ki bu da Mısır'ın hâkim rolü nedeniyle Arap Ligi'ne yönelik tutumlarına yansiyordu. Fas Afrika Birliği Örgütü'ne bile arabuluculuk konusunda güvenmedi çünkü o da sömürgeci güçlerin çizdiği sınırların üzerine kurulmuştu. Nasır da bir zirve toplantısına ev sahipliği yapmayı teklif ederek Arap Ligi'ni bir ateşkes önerisi konusunda harekete geçirdi ancak Kral Hasan bu iki adımı da kendisine karşı atılan adımlar olarak algıladı.

Arap Ligi'nin ilk arabuluculuk girişimi 1964 yılında Yemen'de başlayan iç savaş örneğinde görüldü. Lig, savaşan tarafların hamileri olan Suudi Arabistan ve Mısır arasında yüz yüze toplantıları hayata geçirmek için bir arabulucu olarak hareket etti. Ancak iki ülke de Arap Ligi hareket edene kadar zaten iki taraflı bazı ilerlemeler sağlamıştı. Suudiler Mısırlıların Yemen'e yönelik niyetlerine güvenmiyor, Arap Ligi ise Nasır yanlısı olarak algılanıyordu ve dolayısıyla da tamamen güvenilen bir arabulucu değildi. 1967 yılındaki ikinci arabuluculuk çabası da İsrail'e karşı gelen 1967 yenilgisiyle mümkün oldu. Nasır 1967 sonrası ortamda Yemen'den itibarını koruyarak çıkmaya çalışmak zorundaydı. Arap Ligi en elverişli araçtı; bölgesel çatışma dinamiklerindeki bir değişiklik (Altı Gün Savaşı ve sonrası) Yemen gibi ikincil konularda daha başarılı arabuluculuğun önünü açtı.

Lig'in Lübnan iç savaşı sırasındaki sicili de tatmin edici olmaktan uzaktı. Lig üyeleri Mısır, Kuveyt, Lübnan, Suudi Arabistan, Suriye ve FKÖ 16-18 Ekim 1976 yılında Riyad'da toplanarak bir dizi karar açıkladı. Zirve kararları daha sonra 25-26 Ekim 1976'daki Arap Ligi Zirvesi'nde

kabul edildi. Bu kararlara göre Arap ülkeleri kapasitelerine göre Lübnan'ın yeniden inşasına katkıda bulunup silahlı mücadelenin etkilerini gidermek için maddi yardım yapacak; Arap ülkeleri Arap iç barışını koruma güçlerini finanse etmek için özel bir fon oluşturacak ve her Arap devleti kapasitelerine uygun olarak katkıda bulunacaktı. Bu özel fon Lübnan Cumhurbaşkanı'nın en az yüzde 10 katkı sağlayıp fonun genel talimatlarını düzenleyecek olan ülkelerin denetiminde olacaktı. Arap barış güçlerinin başlangıçta 30.000 askerden oluşması hedefleniyordu ama sonunda 25.100 asker görevlendirildi. Hedef istikrarı koruyup ateşkes sağlamaktı ama Arap Caydırıcı Gücü Suriye'nin hakimiyetinde kaldı. Sudanlı, Suudlu ve BAE'li birlikler 1979 yılında Lübnan'dan çekilirken Libya ve Güney Yemen katkılarına çok daha önceden son vermişti.

1961 yılındaki Irak-Kuveyt ihtilafında Kuveyt İngilizler birliklerini ülkeden çektikten sonra Arap Ligi üyeliği için başvurmak istedi. Irak hükümeti Kuveyt'in üyelik teklifini reddedip Suudi Arabistan Kuveyt'e destek için birlikler sevk ettiğinde Arap Ligi Genel Sekreteri Suudi Arabistan, Irak ve Kuveyt ile konuşarak krizde arabuluculuk yapmaya çalıştı. Hasuna Irak tarafıyla müzakere etmek için 12 Temmuz 1961 yılında Bağdat'ı ziyaret ederek çatışmanın yönetimi için Iraklıların dört temel ilkeye bağlı kalmasını talep etti. Çatışmanın uluslararası alana çıkmasını önlemek amacıyla Irak hükümeti derhal inisiyatif olarak kuvvet kullanmak istemediğini BM Güvenlik Konseyi'ne bildirecekti. Irak, İngilizlerin Körfez'den çekilmesini istiyorsa çatışmanın barışçıl bir çözüme kavuşması için çalışmak zorunda olacaktı. Irak bu adımları harfiyen takip etmedi. Bunun üzerine Arap Ligi Kuveyt'i Irak'tan korumak için askeri güç gönderme kararı aldı. Suudi Arabistan bu gücün esas katkı sağlayanı olup Mısır, Sudan ve Ürdün ise daha küçük

birlikler gönderirken Kuveyt lideri İngilizlerin askerlerini çekmesini resmen talep etti.⁴¹

Irak'ın 1991 yılında Kuveyt'i işgal etmesi Arap Ligi ve Arap birliğine büyük bir darbe indirdi. Arap Ligi üyeleri krizi çözmek için defalarca çaba harcarsa da bir mutabakat sağlayamadı. Böyle kritik bir kırılma anında böylesine büyük bir Arap sorununa bir Arap çözümü bulmak yerine Kuveyt'in etrafındaki Körfez ülkeleri bir Arap devletini başka bir Arap devletine karşı korumak için dış güçleri davet etti.

İİT de çatışma çözümünde başarısız oldu. İİT ne yukarıda tartışılan ne de burada değinilmeyen diğer çatışmalarda herhangi bir işlev gördü. Örnek vermek gerekirse, Afgan cihadı sırasında en önemli iki devlet olan Pakistan ve Suudi Arabistan, İİT'yi Afgan sorunu için önemli bir platform olarak görmedi. İİT Afganistan'ın üyeliğini 1980'de askıya alsa da bunun ötesine geçemedi. Teşkilat İran-Irak savaşı sırasında da tek bir duruş sergileyemedi. İİT 1981'de savaşı sonlandırmak için arabuluculuk yapmak amacıyla Gambiya, Türkiye, Gine, Senegal, FKÖ, Bangladeş, Malezya, Pakistan ve Genel Sekreter'den oluşan bir 'Barış Komitesi' kurdu. Kuruluş sözleşmesindeki 'tüm Müslüman halkların bağımsızlık ve milli haklarını koruma' çağrısına rağmen İİT üyeleri sekiz yıllık savaşta çatışan çıkarlara sahipti ve zararsız kararlar geçirerek günü kurtarmakla yetindi. İran da İİT'yi savaş sırasında daha çok Irak yanlısı olarak algıladı.

İİT ancak Taif'te düzenlenen 1981 yılındaki Üçüncü İslam Konferansı Zirvesi'nde alınan bir kararla dördüncü organı olarak üye devletler arasında çıkan ihtilaflara barışçıl çözümler üretmekten sorumlu bir İslam Mahkemesi kurmayı öngördü. Ocak 1983'te İİT Genel Sekreteri Uluslararası İslami Adalet Divanı (UİAD) Tüzüğü'nü yazmak üzere

bir grup uzmanı bir araya getirdi. Örgütsel kaynaklar açısından 1987 yılında Kuveyt'te toplanan 5. Zirve UIAD'nin Müslümanlar arasındaki ihtilaflarda İslami esaslar ışığında hakemlik etmek için kurulacağını onayladı. Ancak Tunus ile kıta sahanlığı anlaşmazlığı konusunda Uluslararası Adalet Divanı'na başvurmayı reddeden Libya gibi Müslüman çoğunluklu milletler kadar UIAD fikri de başarısız oldu.

İŞ BİRLİĞİ ALANLARI

Emek Piyasaları

Bölgenin birbirine bağlı olduğu söylenen alanlardan biri emek piyasasıdır. Mesele, vasıflı Arap insan sermayesinin göç etmesi karşılığında petrol zengini Körfez devletlerinden bölgenin geri kalanına sermaye akışıyla birlikte Körfez'in kalıcı ve üretken ulus aşırı bağlantılar için bir temel ve araç yaratıp bölgesel iş birliğini geliştireceğiydi. Ancak petrol zengini ama emek fakiri Körfez milletleri ile kaynak fakiri ama emek zengini Arap devletleri arasındaki bu emek-sermaye ikamesi siyasal entegrasyonu teşvik edecek diğer alanlara taşmadı. Bu anlamda ekonomik olarak birbirine bağımlılık, bölge insanların yararına olacak siyasal iş birliği bir tarafa, hiçbir zaman ekonomik bir iş birliğine bile dönüşmedi. Bölgedeki yönetici elitler sınır ötesi hareketliliği bir güvenlik meselesi olarak görüyordu. Bu algı kısmen bölgedeki otoriter devletlerin 'göçü' saldırgan dış politika hedeflerine ulaşmak için siyasi bir araç olarak görmesiyle ilişkili. Bu durum iki büyük sonuç doğurdu: Birincisi göçmen işçilerin geçmişte siyasi amaçlarla kullanılmış olması ve Körfez'de yaşayan Filistinli göçmenlere duyulan kuşku nedeniyle Körfez'in 1980'lerden itibaren daha ucuz ve siyasi olarak daha az 'tehdit' oluşturduğu düşünülen düşük vasıflı Güney Asyalı göçmen işçileri bölge içi göçmenlere tercih

etmeye başlamasıydı. Körfez ve Libya'da çalışan Arap işçi sayısı 1980'de 2,2 milyondan fazlaydı. Fakat bu oran 1970'in başlarında yüzde 72'ye, 1985'te yüzde 56'ya ve daha sonra 1996'ya gelindiğinde yüzde 31'e (bu ülkelerdeki tüm göçmen işçiler arasında) düştü. Bu oranın 2010'da yüzde 23'ten düşük olduğu düşünülüyordu. 1980'lerdeki petrol bolluğunun zirve döneminde Mısırlı emekçilerin yüzde 20'sinden fazlası yurt dışında (en başta Körfez'de) istihdam edilirken 2006'da Mısırlı işçilerin sadece yüzde 7'si diğer Arap ülkelerinde çalışıyordu. Umman'da 1985'te 300.000 göçmen işçiden 250.000'i Hint alt kıtasından gelenlerden oluşuyordu. Ülkedeki tek önemli Arap varlığı Ürdünlü ve Mısırlı öğretmenlerdi. Körfez'deki göçmen işçiler kasıtlı olarak entegrasyonu engelleyecek şekilde (1970 ve 80'lerde 'kefalet' sistemi üzerinden Mısır ve Suudi Arabistan örneklerinde olduğu gibi bazen karşılıklı anlayış çerçevesinde) toplumsal ve siyasal yapıların dışında tutulmasına rağmen Körfez devletleri bu entegrasyon karşısı adımı atmıştı.

İkincisi, Sedat'ın 1971 sonrası gevşek göç politikasından (yurt dışı seyahatler için vize zorunluluğunu kaldırma) sonra Mısır ve Suudi Arabistan'da olduğu gibi, MENA bölgesindeki işçi gönderen ve işçi alan uluslar arasındaki rejimler arası koordinasyonun aksine bu durum otoriter hükümete 'iç meşruiyet' sağlamaya yarıyordu. Farklı MENA devletleri arasındaki yakın koordinasyon tam olarak bölgedeki insanların yararına olacak 'iyi' koordinasyona da zemin hazırlamıyordu. Tam aksine emek hareketliliğindeki bu koordinasyon halkların aleyhine olacak şekilde askeriye, güvenlik ve istihbarat alanlarında koordinasyona da yol açabilecekti.⁴² Ayrıca 'işçi göçünün rejimin ideolojik unsurlarına takviye yapıp siyasal muhalefeti yönetmesine bir katman daha ekleyerek emek gücünü kendi kalkınma stratejisine zorla dahil etmeyi hedeflemesi' de mümkündü.⁴³

Kuşkusuz bölgedeki işçi döviz akışı özellikle de bu kazançların küçük bir yüzdesi resmi, yasal kanallarla havale edildiğinde bir seviyeye kadar bölgesel bir bağlantıyı sürdürdü. Ancak Körfez ülkelerindeki Arap göçmen oranının düşmesiyle birlikte ve petrol fiyatları ve ekonomik büyümeye da bağlı olarak Libya ve Körfez devletlerinden MENA bölgesinin geri kalanına havale edilen işçi dövizleri de zamanla azaldı. Bölge içi göçmenler yetenek aktarımı, kaynaklara erişim ve ağlar üzerinden devlet politikalarını şekillendiren özerk bir faktör haline gelmedi ve dolayısıyla da siyasi çalkantılar ve değişen ittifaklara karşı savunmasız kaldı. Fas hükümetini Libya ile birleşme yoluna çekmek amacıyla Kaddafi binlerce Faslı işçinin istihdam edilmesini teklif etti. Ancak birlik başarısız olunca teklif tamamen geri çekilmekle kalmadı aynı zamanda halihazırda Libya’da bulunan göçmen işçiler de bir bedel ödedi. Siyasi amaçlarla Irak 1980’lerde on binlerce Mısırlıyı, Libya ise 1985’te binlerce Tunuslu işçiyi sınır dışı ederken Körfez devletleri 1. Körfez Savaşı’ndan sonra Yemenli, Ürdünlü ve Filistinli göçmenleri geri gönderdi. Aynı zamanda işçilerin ülkeye beraberlerinde getirdikleri paralar da enflasyonu tetikleyip konut ve arazi fiyatlarını yükselterek inşaat malzemelerinin maliyetini arttırdı ve üretime dayalı istihdam veya yatırım için kullanılmak yerine lüks malların tüketimini şişirdi. Ürdün’ün Körfez’de çalışan Ürdünlülerden kazandığı miktar 1,2 milyar dolara ulaştı ama bunlar çoğunlukla tüketime gitti.

Devlet Dışı Aktörlerle İlişkiler

Bölgesel kuruluşlar da devlet dışı aktörlerin (DDA) yükselişine ve devletlere meydan okumalarından pek muaf kalamadı. Bölgedeki bölgesel güvenlik kurumları tepeden inmeceli bir yolla hayata geçirilmiş olabilir ama uzun vadede sürdürülebilir olmak amacıyla toplumsal

düzeye de inmek zorunda. Bu da bölgesel iş birliği organlarının devlet dışı aktörlerle bir şekilde muhatap olması gerektiği anlamına geliyor. Doğrusu, belli zaman ve konularda bazı devlet dışı aktörler o kadar önemli ki devletler yerine devlet dışı aktörlerle konuşmak daha etkili olabilir. Bildiğimiz anlamdaki Arap devlet sisteminin çöküşü karşısında DDA'lar (hem silahlı hem silahsız) insanlara mal ve hizmet sunma ve geniş topraklara hükmetmede öne çıktı. Bu devlet dışı aktörlerin bazılarının devletlerden daha meşru konumda olduğunu dolayısıyla da bunları göz ardı etmenin bölgenin ancak zararına olacağını unutmamamız gerekir.

Ancak bu durum bölgesel kuruluşların hangi DDA'larla temas kurması gerekebileceği sorusunu gündeme getiriyor. Devlet dışı aktörler hakkında yapılacak bir saha araştırması kimilerinin devletleri takviye ettiğini, kimilerinin sadece devletlerin bıraktığı boşlukları doldurduğunu, kimilerinin ise doğrudan devletlerin silahlı uzantıları olduğunu ortaya çıkaracaktır. DDA'lar önemli çünkü bu devlet dışı silahlı gruplar bir kez belli bir güç seviyesine ulaştınca kolay kolay ulusal yapılara entegre edilemezler. Mesela Sudan'daki Cancavid milisleri 2. Sudan İç Savaşı'nı sonlandırmak için kapsamlı bir barış anlaşmasının imzalandığı 2005 yılından sonra entegre edilmedi. Adları 2013'te 'Hızlı Destek Gücü' olarak değiştirilen Cancavid milisleri Sudan sınırlarını korumakla görevlendirildi ve daha sonra bağımsız bir şekilde AB'den fon ve silah aldıktan sonra AB'ye yasadışı göçü durdurmaya yardımcı oldular.

Burada spesifik bir sorun devlet dışı aktör tanımı üzerindeki anlaşmazlık noktasındadır. Aktörleri nasıl devlet dışı aktör olarak tanımlarız ve devlet yapılarına entegre olmayı hak edenleri neye göre

belirleriz? Örneğin FKÖ sadece Filistin-İsrail çatışmasında yer alan bir devlet dışı aktör değildi; devlet olmanın tüm şartlarını sağlıyordu. Yine de Arap Ligi FKÖ'yü güçlendirmiş ve Filistin halkının yegâne temsilcisi olarak tanımış olsa da Lig devletler arası düzeyde bir kurum olduğundan FKÖ veya Hamas ile etkili ilişkiler kuramadı. Dolayısıyla mevcut bölgesel kuruluşlar böyle önemli devlet dışı aktörlerle temas kurma mekanizmaları geliştiremedi. Ancak bu durum Arap Ligi'ni Irak'ta işgal sonrasında gayri resmi etnik-mezhepsel hiziplerle diplomasi yürütmekten alıkoymadı. MENA bölgesinde Kürdistan Bölgesel Hükümeti'ne temsilcilik vermeyen işler bir bölgesel veya alt bölgesel iş birliği örgütüne sahip olmak oldukça zor.

ÖNERİLER

Ekonomik İş Birliği

Bölgenin refaha ulaşmasının tek yolu milliyetçilik veya küreselcilik değil bölgeselcilikten geçiyor. Milliyetçilik bölge ekonomisi için bir çare değil çünkü Lübnan, Ürdün, Umman, Bahreyn ve diğer ülkeler gibi ulusal pazarlar halen küçük; küreselcilik de çözüm değil çünkü bölgedeki devletler Çin'le rekabet edemezler. Bölgeselcilik geriye kalan tek seçenek çünkü bölge içi ticaret açısından halen kullanılmamış devasa bir potansiyel var. Fakat bunun olması için vasıflı emek hareketliliği hayati önem arz ediyor. Zira Körfez devletleri makro-ekonomik bir dönüşüm açısından gerekli yerli insan sermayesinden yoksun. Büyük ölçüde petrol ve doğalgaz gelirlerine, diğer rant biçimleri ile bürokratlar ve iş adamları arasındaki patron-müvekkil ilişkilerine dayalı bir ekonomik model olan 'rantçı devlet' modeli altındaki Körfez devletlerinin çoğunlukla düşük vasıflı emek gücüne ihtiyacı var. Körfez devletleri petrol merkezli bir ekonomiden

çeşitlendirilmiş bir ekonomik modele geçerek makro-ekonomik bir dönüşümden geçerse daha fazla sayıda yüksek ve orta düzey vasıflara sahip işçilere ihtiyaç duyacaktır ki bu, istenmesi durumunda pekâlâ bölge içinden temin edebilir. Ancak bu süreç rejimin halkın zararına olacak şekilde otoriter yönetimlerini pekiştirdiği önceki yapıların bir tekrarı şeklinde olmamalı. Göçmen işçilerin bundan böyle ‘geçici işçiler’ olarak görülmeyip belli bir oturma izni sürecinden sonra ev sahibi devlette ekonomik, sosyal ve siyasal haklara sahip olmalarına izin verilmelidir.

Bölgesel iş birliği önündeki gerçek engel aslında rantçılık değil, çünkü esasında her hükümet zamanla bir tür rant yaratır. Neticede rant yaratan sadece petrol ve doğalgaz değil; mesela Süveyş Kanalı’ndan elde edilen gelirler de ranttır tıpkı işçi dövizi, gümrükvergileri, imtiyazlı ithalat izinleri, ekonomik yardım ve hibeler, vergi muafiyetleri ve turizm gelirleri gibi. Nihayetinde önemli olan hükümetlerin yaratılan bu rantlarla ne yaptığıdır. Fark, hükümetlerin bu rantı nerede ve nasıl kullandığıyla ilgilidir. Hükümetler, bu rantları işletmelerin ekonomik performansı ve ülke kalkınmasına katkılarına göre mi dağıtıyor? Yoksa bunları siyasi sadakat ve kişisel menfaat kazanmak amacıyla birtakım imtiyazlı grup ve iş çevrelerine mi veriyor? Veyahut rantı mevcut şehirlerin altyapısı, inovasyon, teknoloji ve ticaret imalat sektörleri yerine henüz kimsenin yaşamadığı yeni yeni şehirler inşa ederek daha fazla rant üretmek için mi kullanıyorlar?

Bölge ‘sanayi politikasını’ unutmuş durumda. 1990’larda Dünya Bankası’nın başını çektiği ve Washington mutabakatının teşvik ettiği bir özelleştirme söylemi bölgeye hâkim olurken, devletlerin milli ekonomilerde daralan rolüyle birlikte özel sektörün ipleri eline alıp

büyüyerek daha fazla istihdam yaratıp milli büyümeyi şahlandıracacağı vaat ediliyordu. Ama bunun yerine ne kayırmacı iş dünyası-devlet ilişkileri bozuldu ne de kamu sektörü küçüldü. Suriye’de Suriye Ziraat Bankası ve Ticaret Bankası’ndan borç alınan para miktarı 1991’den 1998’e ikiye katlanırken sanayi sektörüne kredi verme eğilimleri aynı oranda kaldı.⁴⁴ Küreselleşme döneminin sonlarında Arap dünyasındaki kayıtlı istihdamın yüzde 60-80 arasında bir kısmı kamu sektöründeydi.

Beklentilerin aksine yirmi yıldan fazla bir süre içerisinde büyüyen kayıtlı özel teşebbüsler değil kayıt dışı özel sektör olmuştur. Örneğin 2010 yılında Suriye’de toplam çalışan nüfusun yüzde 60’tan fazlası kayıt dışı sektör içinde istihdam ediliyordu. Kamusal istihdam bu hesaptan çıkarılınca kentli kayıt dışı istihdam toplam kentli istihdamın yüzde 87’sine ulaştı.⁴⁵ Bu durum sadece büyüme ve istihdam üreten kalıcı kalkınmanın eksikliğiyle değil aynı zamanda bölgede kayıt dışı sektörün büyümesi ve ortalama maaşların da azalmasına yol açarak talep ve büyümenin toptan bir biçimde aşağı çekilmesiyle sonuçlandı. Kamu şirketlerinin verimsizliğinden beslenen veya bıraktıkları boşluğu dolduran bu küçük özel işletme ve sanayiler (kayıt dışı sektör) büyük ölçüde düşük profilli, hayatta kalmaya odaklı ve inovasyon yapabilmek için gereken teşvik, erişim ve araçlardan mahrum kaldı.

Bölgedeki sorun bölgenin üretim/imalatı unutarak ithalat merkezli bir ekonomik modeli benimsemiş olmasıdır. Örnek vermek gerekirse 1981 yılında Suudi Arabistan’ın Gayri Safii Yurt İçi Hasıla’sındaki (GSYİH) imalatın payı yüzde 70,89, Bahreyn’in yüzde 57,8 ve Umman’ın yüzde 67,13 iken, 2013’e gelindiğinde bu oranlar Suudi Arabistan’da yüzde 10, Bahreyn’de ise yüzde 10,6’ya düştü.⁴⁶ 1992 yılında imalat sektörü Tunus GSYİH’sinin yüzde 16,5’ini oluştururken, 1995 yılında

yalnızca yüzde 18,8'e yükseldi fakat 2016 yılında yüzde 16,67'ye geriledi. İthalat odaklı ekonomik modeller, ülke içerisindeki imtiyazlı grupların münhasır ithalat ruhsatları almasına izin vererek ekonomideki üretim güçlerini daraltır. "Petrol sektörü Arap ülkelerinin GSYİH'sinde büyük rol oynuyor. Sektörün toplam GSYİH içindeki yüzdesi yaklaşık yüzde 40 (39,8) olup bunu hizmet sektörü (yüzde 37,4), imalat (yüzde 10) ve tarım (yüzde 6) izliyor."⁴⁷ Bölgede yapılan toplam enerji dışı ihracat 2003 yılında yalnızca 80 milyar dolardı. MENA bölgesi 2017 yılında dünya ihracatının sadece yüzde 5'ini, toplam ithalatın ise yüzde 4,3'ünü oluşturuyordu. MENA bölgesinden dünyanın kalanına yapılan mal ihracatı 2017 yılında 893 milyar dolardı (bu yüzyılın başında ise 250 milyar dolardı).⁴⁸ Cezayir ekonomisi için 2007 yılında yapılan aşağıdaki değerlendirme bugün için de geçerliliğini korumaktadır: "Yerelde servet yaratmanın yolu ithalat, taşınmaz ve inşaatın geçiyor ve ülke ekonomisi üretimden ziyade tüketime dayalı. Cezayir, limanlarından ayrılan boru hatlarına ve limanlarına gelen yük gemilerine bağımlı olup bu ikisinin aksamamasından veya bu fiyatların tersine dönmesi durumunda toparlanmayı sağlayacak bir tabandan yoksun."⁴⁹

Dünya Bankası'nın bugün MENA bölgesi için sunduğu reçete yine (sanayi politikasına hiç değinmeden) 4. sanayi devrimini yakalamak üzerine. Ancak sanayi politikalarını es geçmeye devam etmek bölge için büyük hata olur. İşin daha da kötüsü Çin'in bölgede artan nüfuzu karşısında bölgenin kayda değer makro-ekonomik dönüşümü üzerine ön ekonomik çalışmayı yapmadan önce Çin ile bir dış güç olarak iki taraflı ilişkiler kurmak bölgeye zarardan başka bir şey getirmez. Çin ile ilişki kurarken yerel iş gücünde istihdam zorunluluğu, ev sahibi ülkeye teknoloji ile know-how transferi ve ihracat gelirlerinden ev sahibi ülkeye pay ayrılıp bu payın eve geri aktarılması gibi şartlar öne

süren Etiyopya, bölge açısından tavsiye niteliğinde bir örnek olabilir. Örneğin, Etiyopya bunu Çinli şirketlerin Özel Ekonomik Bölgelere yatırım yaparak (ve Etiyopya'ya bunları kurmada yardımcı olması) ve hayati altyapı projelerini (demiryolları, yollar, barajlar...) fonlayarak yapıyor. Ancak Etiyopya'daki durumun iki nedenle özgün bir yanı olduğu da unutulmamalıdır:

- 1) Biraz daha güçlü kurumsal kapasiteye, uzun vadeli bir vizyonu olan bir yönetime ve yüksek nüfusa (ucuz emeğe) sahip oldukça istikrarlı bir ülke olması
- 2) Deniz ipek yolunun sonunda stratejik konuma sahip (Kuşak ve Yol Girişimi'nin bir parçası) olduğundan Çin açısından ekstra ilgi ve bağlılıkgörmesi.⁵⁰

Endüstriyel bir temel kurmak uzun vadeli planlama gerektirir çünkü yatırımcılar kârlarını ancak uzun vadede elde edebilir. Fakat MENA bölgesindeki yatırımlarda kullanılacak bölge içi sermaye akışı da görece zayıf seyrediyor. Bu durum, bölgede sermaye akışının gerçekleşmediği anlamına gelmiyor. 1972 ve 1981 yılları arasında petrol üreten ülkelerin birikimli cari hesap fazlasının yaklaşık yüzde 15'i ya borç ya da hibe olarak Arap ülkelerine gitti. Ancak bunun büyük bir kısmı endüstriyel ülkelerdeki (Batı'daki) sermaye piyasalarına gitti.⁵¹ “Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) ülkeleri, bölge içinden diğer ülkelere giden sağlıklı bir Doğrudan Yabancı Yatırım (DYY) akışının yüzde 10'undan biraz fazlasını üretiyorlar. Birkaç Arap ülkesinde DYY akışı büyük ölçüde emlak ve enerji sektörleri yatırımlarına odaklı görünüyor...”⁵² Dünya Bankası'nın MENA bölgesi baş ekonomistine göre; “DYY en az istihdam üreten veya ticari olmayan mallarda istihdam yaratan faaliyetlere kayıyor. Aynı zamanda siyasi kargaşalar, yüksek kaliteli seviye atlama

ve çeşitlendirme için gereken ve yoğun emek gerektiren imalat ve hizmet sektörlerine yapılan DYY'yi de soğutuyor.”⁵³ 2006 yılında Lübnan Maliye Bakanı, “1998-2000 yılları arasında turizm, lüks konut kompleksleri ve ticari merkezler gibi belirli sektörlerde artmakta olan KİK yatırımları nedeniyle bölgede alınan DYY'nin büyük bir kısmının gerçekte bölge içinden geldiğini” yazıyordu. Üstelik neredeyse tüm Arap ülkelerine olan DYY akışının önemli bir kısmı büyük uluslararası petrol şirketlerinin enerji sektöründeki yatırımları veya telekomünikasyon sektörünün kısmen özelleştirilmesinden kaynaklanıyor. Endüstriyel sektör veya yüksek katma değerli hizmetlere giden DYY ise düşük görünüyor.”⁵⁴

Böyle bir ortamda bölge içi veya bölge aşırı yatırımcılar kısa vadeli yatırımları tercih edip teknoloji, beceri ve kaynak (uzun vadede kâr getiren) alanlarına dönük ‘zor’ yatırımlardan kaçınıyor. Bunun yerine paralarını üretken olmayan ve kısa vadeli kazanımlara dayalı düşük katma değerli emlak (arazi ve bina fiyatlarını yükseltti) ve finans sektörlerine, meta spekülasyonlarına ve turizme yatırıyorlar. Ulusal bankalar da iki nedenle aynısını yapıyor; bölgede Lübnan ve Mısır’da olduğu gibi bankalar fonları ülke dışında tutup siyasi bağlantılı olma eğilimiyle kredileri bu bağlantılı firmalara düşük riskler için dağıtmakla kalmayıp mesela hazine bonoları alıp kısa vadede yüksek faiz geliri de elde ediyorlar. Bölgenin bankacılık sistemleri borç vermek yerine nakitle likit varlıklar, Merkez Bankası ve diğer finans kuruluşlarına para yatırma, özellikle kaynak ve emek bakımından zengin ekonomilerde sektörün varlık tabanının büyük bir kısmını oluşturan devlet borcu rezervlerinden yana eğilim gösteriyorlar.⁵⁵ Bankaların kredileri iyi tanınan yüksek itibarlı müşterilere veya siyasi bağlantılara yönlendirme eğilimi kredi isteyen firmaların ibraz ettiği

güvenilir mali tablolar veya finansal bilgilerin yokluğunda risk alma lüksleri olmamasından da kaynaklanıyor.

Bölgesel Kuruluşlar

Bölgesel güvenlik kurumlarını daha hassas ve önemli kılmak amacıyla daha kapsayıcı olmaya yönelik üç aşamalı bir plan gerekiyor:

1) Bölgedeki devletler etnik, mezhepsel kabile kimliklerine dayalı olmayan ulusal anayasalarını, kendi halkları tarafından da bu şekilde algılanmaması için değiştirerek daha kapsayıcı olmalıdır. Bölgenin dışlayıcı etnik, mezhepsel ve kabileci kimlikleri ulus devletlere dayalı kurumlara iş birliğine yapamaz.

2) Sonraki aşamada Arap Ligi gibi bölgesel kuruluşların temeli üyelik için etnisitenin ötesine geçmeli. Sadece 'Arap' devletlerinden oluşan bir kuruluş olmak Lig'in daha geniş bölgedeki çatışmalarda arabulucu olma potansiyeline zarar veriyor. Örneğin Lig, 2003 işgali sonrası Irak'ta muteber ve meşru bir arabulucu olamadı çünkü "Bu çarpışan anlatılar [Iraklı kimliği hakkındaki Sünni, Şii ve Kürt anlatıları] arasında arabuluculuk yapmaya çalışan bir pan-Arap örgüt sonunda Irak içinde Arap Ligi'nin Irak'ın iç işlerinde tarafsız bir arabulucu görevi görüp göremeyeceği sorusunu gündeme getirdi."⁵⁶ Arap Ligi Irak'ın işgaline karşı etkili bir muhalefet oluşturamasa da Irak'ın Arap kimliğini korumaya çalıştı. Arap Ligi Araplık kavramının Irak anayasasında korunmasını temin etmeye çalışarak özellikle Irak'taki Kürt gruplar arasında tepkilere neden oldu.⁵⁷

3) Değişen şartlar altında anlamlı ve hatta hayatta kalmak için mevcut bölgesel kuruluşların tüm canlı organizmalar gibi öğrenip uyum sağlaması gerekir. Afrika Birliği Örgütü (ABÖ) (1964-2002) bu

konuda iyi bir örnek sunuyor. Kuruluşundan on yıllar sonra ABÖ, 1990'ların sonunda kurumsal bir dönüşümden geçti. Afrikalı liderler Eylül 1999 yılında Sirte, Libya'da Afrika Birliği'nin (AfB) kurulmasına yönelik ilk çağrılarını yayınladı. Lomé, Togo'da yapılan sonraki zirve de Kurucu Yasa'yı kabul ederek ABÖ'nün 53 üye devletinin imza ve onayına sundu. Üyelerin üçte ikisinin onayını aldıktan sonra AfB Mart 2001'de resmen ilan edildi. Bu süreçte AfB karar alma süreçlerine sivil toplum kuruluşlarını bile dahil etmeye karar vererek görev tanımını demokratikleşme ve HIV ile mücadele gibi daha asli konulara genişletti. Bu adımlar AfB'nin halkın gözündeki meşruiyetini de arttırdı. Bu dönüşümü mümkün kılan kolonyalizmin sona ermesiyle yeni karşılıklar gerektiren yeni zorlukların belirdiğini fark eden yeni bir yönetim ve yeni bir söylemin ortaya çıkışıydı. AfB özellikle Nijerya ve G. Afrika'dan gelen siyasi irade sayesinde dönüştü. Arap Ligi ise hâlâ aynı tüzük ve aynı yapıya sahip ve bölgedeki insanlardan hâlâ uzak kalıyor.

Bu adımlardan başka bölgenin diğer bölgelerle temas kurarak bölgeler arası ilişkiler kurması gerekiyor. Örneğin bir bölgesel örgüt olarak Arap Ligi başından beri Afrika kıtasına ulaşmada zayıf kalmıştır. "Afrika Birliği Örgütü ve daha sonra AfB ile de Mart 1977'de Kahire'de yapılan ilk zirve ve Ekim 2010'da Libya'ya bağlı Sirte'de düzenlenen ikinci zirve ile bazı iş birliği adımları atıldı. Ancak Arap devletleri Afrika ile toplu iş birliğine bağlılık duymadı ve dönemin Arap rejimlerinin Afrikalı muadillerine çoğu zaman tepeden bakması nedeniyle iş birliği fiilen hiyerarşik bir formatta kurumsallaştırıldı. Elbette 1970'lerde Güney-Güney dayanışmasına emsal teşkil eden Arap-Afrika iş birliği 1990'larda Kuzey-Güney bölünmesinin bir tür Üçüncü Dünya versiyonuna evrildi."⁵⁸ Afrika-Arap iş birliği çoğunluk itibarıyla Afrikalıların

Ortadoğu'daki Arap davasına desteği ve Siyonizm ile emperyalizmi reddi karşılığında Arap yatırımı ve mali yardımından oluştu. 1970'lerde çokça gündeme gelen Avrupa-Arap diyalogu da anlamlı bir somut fayda üretemedi. Ama böyle olmak zorunda değildi. Avrupa Topluluğu Dokuzlusu (AT-9) tartışmalı konulardan uzak durup bunun yerine tarım, gıda, kültür, teknik, bilim ve endüstriyel altyapı alanlarında ortak iş birliğine odaklanmak için Arap Ligi ile 'pratik diyalog' kurmak için uğraştı. Ama aynı zamanda AT-9; İsrail, Cezayir, Tunus ve Fas'la 'küresel Akdeniz politikası' başlığı altında imtiyazlı ticaret anlaşmaları imzaladı. Bölgeler arası ilişkiler otoriter yapıları halkın zararına olacak şekilde güçlendirmek maksadıyla kurulmamalı. Bu yüzden Mısır'daki AB-Arap Ligi zirvesi yanlış yönde bir adımdır.

Arap Ligi çok uzunca bir süredir bütçe sorunları ve örgütsel verimsizlikle boğuşuyor. Arap Ligi'nin 1980'lerin ortalarındaki bütçesinin altıda biri personel ve muhasebe müdürlüğüne, üçte biri ise 'enformasyona' harcanan 32 milyon dolarlık mütevazı bir bütçeydi. Üye devletlerin aidatlarını zamanında ödemesini sağlamaksa çözülmesi gereken rahatsız edici bir sorun olmuştur.

Veri Paylaşımı

Güvenilir ulusal veriler toplamadaki zorluklar ve veri paylaşımı etrafındaki kasıtlı gizlilik de bölgesel iş birliği veya bölgesel planlama şansını baltalıyor. Bu sorun kapasite yetersizliği olduğu kadar siyasi bir karardır. Durum bazen vahim olabiliyor. 1989 yılında Mısır'ın iki devlet kurumu arasında Mısır nüfusu konusunda bir tartışma başladı. 1988 yılında Mısır Tarım Bakanlığı ülkenin ekili arazilerinin ne kadar olduğunu net olarak bilmiyordu. Mesela Mısır'da bütçe kıymetli bir sır olarak saklanarak bakanlıkların tam olarak ne kadar harcama gücüne

sahip olduğu bilgisini karanlıkta bırakıyor. Güvenilir veri eksikliği diğer faktörlerle (sermaye gibi) birlikte birçok iş adamının özellikle uzun vadeli bağlılık gerektiren sektörlerde yeni bir girişimde bulunmak için yeterli güven ve öngörülebilirliğin olmasını da engelliyor. Lübnan'da ademi merkeziyetçiliğin ve yerel yönetimlerin verimliliğini bozan büyük bir sorun yine yerel yönetimler hakkında güvenilir resmi veri eksikliğidir.⁵⁹

İş göçü gibi ulus aşırı konular da benzer bir durumdan muzdarip. Bölgedeki emek göçünün 1980 ve 1990'lardaki boyut ve içeriği hiçbir güvenilir veri olmaması nedeniyle tam olarak bilinemiyordu. Mesela bölge genelinde emek hareketliliği hakkındaki veri eksikliği ulus aşırı emek bağlantıları üzerine kapsamlı bir çalışma yapmayı da engelliyor. Siyasi olduğu açık olan bir kararla Mısır devleti ülkeden yapılan göç akışına dair veri toplamayı reddetti ve bu eksiklik geride Mısırlı göçmenlerin sayısı hakkında sadece birbirinden oldukça farklı tahminler bıraktı. Bu kadar büyük ölçekte emek transferine müdahil olan hükümetlerin, şeffaflığı veya herhangi bir kamu denetimini kolaylaştıracak bu tarz bir veri demetini zaten arzu etmemesi de mümkün.⁶⁰

Fakat veri paylaşımının olmaması bölgesel ekonomik iş birliğini aksatır çünkü örneğin ulusal mali kayıtlara dair şeffaf veri yokluğuunda buna uygun gümrük vergileri koyup gelir paylaşımını yapmak imkânsız hale gelir. Güvenilir veri eksikliği Suriye ile Lübnan arasında 1943 yılından sonra muhtemel bir gümrük birliğini baltalayan sorunlardan biriydi. Chaitani'nin de dediği gibi "Suriye-Lübnan ticareti hakkında güvenilir veri eksikliğinin gümrük birliğinde hangi tarafın hangisini istismar ettiğine dair spekülasyonları arttırmaktan başka bir işe yaramadığı

açıktı. Bu durumu giderecek etkili adımlar olmadığı için taraflar arasında kalıcı güvensizlik de pekişmiş oldu.”⁶¹ Zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip bölge devletleri büyük miktarlarda gelir elde ediyor ama bu parayı nereye ve nasıl harcadıklarına dair veriler büyük oranda eksik. Ortak gümrük vergilerinden elde edilen gelirlerin nasıl paylaşılacağını öngören bir bölgesel anlaşma modellemek veya tasarlamak çok zor çünkü mali kayıtlarda veri paylaşımı ve şeffaflık da asgari düzeyde.

Görünmez İş Birliği mi?

Bölgedeki iş birliği kayıt dışı alanda gerçekleşiyor çünkü kayıt dışı sektörler insanlara çok ihtiyaç duydukları bir manevra alanı sağlıyor. Başka bir ifadeyle kayıt dışı sektörün devletin kontrol ve müdahalesinin dışında hareket edebileceği daha geniş bir zemin bulunuyor. Devletler büyük görünse de insanlar devletleri es geçerek kayıt dışı alanlarda mal ve insan akışı üzerinden iş birliği yapmaya çalışıyor. “Uluslararası Çalışma Örgütü’ne göre Mısır ve Fas’ta iş gücünün yüzde 60’ı kayıt dışı ekonomide çalışırken, bu oran Tunus’ta yüzde 53.” Tunus’ta 2016 yılında kayıt dışı sektör GSYİH’nin yüzde 35,5’ini, tüketilen ürünlerin de yüzde 30’unu oluşturuyordu. ‘Entegrasyonun kayıt dışılığı’ veya ‘kayıt dışı üzerinden entegrasyon’ ile ilgili bölgesel faaliyetlerin oldukça büyük bir kısmı devlet kurumlarının dışında gerçekleşiyor ki bu durum, devlete fazla odaklanmanın bunu ıskalamamıza neden olacağı anlamına geliyor. Lübnanlı özel eğitim sağlayıcısı SABIS’in yardımıyla Irak Kürdistanı’nda kurulan uluslararası özel okullar bunun iyi bir örneği. “Ancak gizli ekonomiler çoğu zaman zayıfça entegre olur ve kalkınma için önemli bir güç değildir.” Bu kayıt dışı istihdam ulusal ekonomik büyüme için bir lokomotif görevi görmez.

Geleneksel gizli ekonomi istihdam yaratarak para dolaşımı sağladı ama sermaye brikimi, ivmeci etkiler veya kalkınmayı sürdürmek için gerekli pazarlarla bağlantı gibi özelliklerle anılmadı.”⁶²

MENA bölgesindeki yatırımcılar bölgedeki Arap devletlerine güvenmediği için sunduğu görelı istikrar ve özel mülkiyetin korunması nedenleriyle Türkiye’den ev alıyor. Dolayısıyla entegrasyon devletler düzeyinde değil daha çok insanlar düzeyinde gerçekleşiyor.

Kimin Güvenliği?

Sorulması gereken esas soru bölgesel güvenlik alanındaki iş birliğini kimin için istediğimizdir. MENA bölgesindeki güvenlik alanında iş birliğinin referans nokrası devlet veya rejimler değil (insan güvenliği ruhuyla) insanlar olmalıdır. Dolayısıyla insanlar ile hükümetler arasında güven inşa etmek acil bir ihtiyaç olarak önümüzde duruyor. Bu güveni inşa etmenin yolu yalnızca demokrasiden değil aynı zamanda yolsuzlukla mücadele (rejimi korumak için değil), şeffaflık ve hesap verilebilirliği sağlama, adalet duygusu, hukukun üstünlüğü ve insanları geleceğe hazırlayacak gerçek bir eğitimden geçiyor.

Teröristlerin karşılıklı iadesi gibi konularda iç güvenlik alanındaki iş birliği ilk bakışta tatmin edici gelebilir ama bu üst düzey bir iç güvenlik noktasındaki iş birliğinin insanların yararına olup olmadığı başka bir soru. Güvenlik sektöründeki bazı iş birliği biçimleri sadece kötü yönetişimi pekiştirir ve daha çok adaletsizlik üretir. Bir yanıyla daha fazla iş birliği daha çok devlet baskısı anlamına da gelebilir.

Normatif bir boyutu olmadığı sürece bölgesel bir iş birliğine toptan olumlu bir anlam yüklenmemeli. Örneğin bölgedeki emek piyasası açısından gözle görülür kayıt dışı entegrasyon örneğinde göçmen

işçilerin kendi hükümetlerinin tam iş birliği ve rızasıyla Körfez’de sahip olmadıkları sosyal, yasal ve siyasi haklar ve uğradıkları kötü muameleyi nereye koyacağız? Bölge içi emek hareketliliği göçmen işçiler için yasal ve sosyal hakların temini ile eş zamanlı olarak gerçekleşmelidir.

Dış Aktörler

MENA bölgesindeki dış müdahale bölgeselcilik için zorlaştıracı bir etmen olmuştur. Bölge devletleri arasında blok veya karşı blok kurulmasına verilen dış destek otoriter rejimlerin güvenliğine yönelik olagelmıştır. Soğuk Savaş döneminde bazı Arap devletleri tarafından kurulan birliklere benzer şekilde Soğuk Savaş’ın hemen ardından kurulan iş birliği şemaları (Suudi Arabistan, Suriye ve Mısır arasında 1. Körfez Savaşı’ndan sonraki ortaklığı gibi) daha çok dış hegemon olarak ABD tarafından mümkün kılınan ‘bağımlı iş birliğini’ andırıyordu. Bölge dışındaki geleneksel güçler hâlâ bölgenin sorunları ve menfaatlerinin aleyhine bölgedeki tekil devletlerle ikili ilişkilere sahip.

Dış aktörlerin bölgedeki nüfuzunun doğası sorunsalı, Çin’in bölge ile ilişkileri konusunda kendisini tekrarlayabilir. Çin’in bölgede ile temasları hiç kuşkusuz siyasidir ve Çin’in MENA’ya girişi bölgedeki üretim teknik ve tarzlarını değiştirecek. Cumhurbaşkanı Xi Jinping’in Ocak 2016’daki seyahatinde duyurdukları da dâhil olmak üzere Çin’in MENA bölgesindeki yatırımları Yol Asya’dan çıktığında imalatsanayisine yatırım yapmak için değil özellikle petrol alanında Çin’in batısındaki ticaret yollarını genişletip koruma amaçlı yeni Kuşak ve Yol Girişimi’nin bir parçası. Sonuç olarak Çin’in MENA yatırımları büyük oranda altyapı ve enerjiyle sınırlı. Bu da Çin ile ilişkilerin demokratikleşme, insan hakları ve ‘şartlılık ilkesi’ anlamında dönüşümcü değil başka birçok anlamda dönüştürücü olacağı anlamına geliyor.

Afet Yönetimi

Sadece Filistinlilere uygulanan ve kimsenin umursamadığı 1966 Kazablanka Protokolü dışında bölgede zorla yerinden etmeye düzenli ve etkili bir yanıt vermek için gereken koşulları oluşturmak amacıyla hiçbir girişim olmadı. Bölgede genel olarak kriz yönetimi konusunda iş birliği eksikliği göze çarpıyor. Kriz yönetimine yapılan katkılar her zaman gönüllü ve geçici oldu. Bölgede herkesin kriz yönetimi fonlarına katkı yapacağı merkezi bir fon yok. Arap Ligi afet yönetimi için 'Arap Afet Yönetim ve Hazırlığı Koordinasyon Mekanizması' adında sivil uzmanları da içeren ve düzenli olarak toplanan bir afet yönetim mekanizmasına sahip. Ancak bu kuruluş üzerinden koordinasyonun da sınırları var; her ülkenin sahip olduğu ve diğerlerinin ekleyebileceği kaynaklar için veri tabanı değişim koordinasyonu bulunmuyor. Bu afet yönetim mekanizması birkaç yıl önce tüm bölgeyi en savunmasız alanlar bakımından inceleyip haritalayan bir afet yönetim veri tabanı geliştirmeye çalıştı. Fakat üye devletler olmuş bitmiş afetler hakkında bile veri paylaşmaya hiç yanaşmadı. Mısır veri tabanını en son 2008 yılında güncelledi ve bunu diğer devletlerle paylaşmadı bile.

MENA Bağlantılılığı

İletişim bölgesel iş birliği için kilit önemdedir, özellikle de bölge içi ticaret için. Mahsulleri ihracat için pazara getirmek çiftçi, dağıtımçı ve ithalatçılar arasında sofistike bir iş birliği sistemini gerektirir. Mesela tarım sektöründe rekabette kalabilmek için ürünlerin doğası nedeniyle nakliyat kalitesi hayattır. Bazı MENA ülkelerinde ulusal nakliyat sistemleri bu türden ihracat odaklılığına olanak tanımıyor. Demiryolu sistemleri, sevkiyat kanalları ve yol sistemleri büyük oranda kusurlu. Bölge genel olarak uçak, otomobil, otobüs ve kamyon ithalatına çok

kaynak harcadı ama bölgesel taşımacılık bağlantıları büyük ölçüde ihmal edildi. Bir BM Batı Asya Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (ESCWA) raporunun işaret ettiği gibi “Arap ülkelerinin neredeyse yarısının demiryolu yok; mevcut bilgiler Arap ülkelerindeki demiryolu ağı uzunluğunun toplam ülke alanına oranı diğer tüm bölgelerin altında.” İİT ülkeleri hesaba katıldığında taşımacılık altyapısı kalite endeksi 2016-2017 yılı ortalaması liman altyapısı hariç tüm altyapı türlerinde dünya ortalamasından düşüktü.⁶³ İİT ülkelerindeki altyapı kalitesinin içler acısı hâli, bunun küresel ticaretteki düşük paylarının bir nedeni de olabilir.

Bölgesel iş birliği kuruluşları bölge içi bağlantılılığı geliştirmek için birçok proje ortaya koydu. Mesela Mağrip Birliği üçüncü zirvesinde ortak bir havayolu kurmaya karar vererek trans-Mağrip yol, demiryolu ve boru hattı ağlarını inceledi. Yahut BM ESCWA aynı amaçlarla Arap Ligi ile iş birliği yapıyor. Ama kurulan kurumlar veya önerilen projelerin hiçbiri durumu iyileştirmede. Arap dünyasındaki altyapı yatırımları çok fazla hükümetler arası düzeyde kalıyor. Arap Ligi ‘Arap Kara Taşımacılığı Birliği’ bölgesel altyapı gündemi yaratma yetki ve kapasitesine de sahip değil. Arap Ligi üye devletlerinin dördü (Cezayir, Somali, Cibuti ve Komor Adaları) hariç hepsini içeren BM ESCWA halihazırda hizmet seviyelerini ve gelecekteki ihtiyaçları çalışarak iyileştirme önerisi sunmak için Arap dünyasındaki nakliyat ağını tespit edecek bir proje yürütüyor. Günün sonunda bu siyasi bir karar olacak ve son söz ulusal hükümetlere ait.

Bölgenin altyapı yetersizliğinin nedenleri iki katmanlı:

- 1- Siyasi irade/güvensizlik.
- 2- Ekonomik fizibilite sorunları (kara veya demiryolu ağlarında

seyahat etmesi beklenen insan sayısı; yatırım dönütleri; bölgede yatırımı garanti edecek yeterlilikte ticaret olup olmadığı).

İlk neden bölgesel altyapı bağlantısallığının olmayışını daha iyi açıklıyor. Bölgesel projelerin Arap devletleri arasında hâkim olan güvensizlik nedeniyle aksadığı birçok örnek var. 1947 yılında Hicaz demiryolunu hayata döndürme amaçlı bölgesel projenin başarısızlığı ibret verici. Hicaz demiryolu Şam'dan Suudi Arabistan'daki Hicaz bölgesi üzerinden Medine'ye (1300 km) gidiyordu. Filistin, Hayfa'da da bir şubesi vardı. Bağdat demiryolu ile İstanbul'u Şam'a bağlayan Osmanlı demiryolu ağının bir uzantısı olarak düzenlenmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte Hicaz Demiryolu Ürdün-Suudi Arabistan sınırının güneyinde hiç faaliyete geçmedi. Hicaz Demiryolunun halen hizmet veren birbirine bağlı sadece iki kısmı var. Amman'dan Şam'a giden "Hicaz-Ürdün Demiryolu" ve "Hicaz-Suriye Treni" ile Ma'an yakınlarındaki fosfat madenlerinden Akabe Körfezi'ne uzanan "Akabe Demiryolu."⁶⁴

Suriye, Ürdün ve Suudi Arabistan bu hattı 1947'de canlandırma konusunda anlaştı. Bakım ve inşaat masraflarının geri ödemesi için gerekli fonlar işletme gelirlerinden karşılanacaktı. Yeniden inşaatı üstlenecek bir komite kuruldu. Aralık 1955'te her ülkenin temsilcilerinden oluşan üç milletli bir grup olan Hicaz Demiryolunu Yeniden Açma Yürütme Komitesi önerilen demiryolunun mühendislik araştırması için ihale açtı. Ürdün, bu demiryolunun kurulmasını gerçekten istiyordu çünkü bu hat Ürdün'ün tarım ürünlerinin Körfez'e ihraç edilmesini kolaylaştıracaktı. Suriye de aynı şekilde düşünüyordu; Suudi Arabistan pazarına erişimi kolaylaştıracak bir demiryolu ihracat için avantajlı olacaktı. Fakat 'uluslararası güç politikası' (bölgede

yeni başlayan soğuk savaş) projeyi oldukça gölgede bıraktı. Projenin araştırılması için Polonyalı bir firma tarafından en düşük ihale teklifi sunulup Yeniden İnşa Yürütme Komitesi Polonyalı firmanın teklifinin kabul edilmesini tavsiye ettiğinde Kral Saud Amerikan baskısı altında Polonyalıların teklifini iptal etti.⁶⁵

Bağdat Pakı (1955) Ekonomik Komitesi de İstanbul'dan Karaçi'ye bölgedeki çeşitli demiryolu bağlantılarının bağlanmasıyla gidecek bir 'Pakt Otobanını' gündeme getirdi. Mısır ve Lübnan İsrail daha kurulmamışken kullanılan bir demiryolu hattına sahipti. Ancak bu projeler de meyve vermedi. "1962 yılında Cezayir devriminin ilk hedeflerinden biri Cezayir'in Orta Afrika'ya giden trans-Sahra yollarını yeniden kurmaktır. 1964 yılına gelindiğinde Cezayir hükümeti Cezayir'i Nijer ve Mali'ye bağlamak amacıyla çöl yollarını inşa planını başlattı. Planlar 1970'lerin sonlarında tamamlandı ama Fransızların ve diğerlerinin baskıları Nijer ve Mali'yi Cezayir yoluna bağlanacak olan kendi yollarını inşa etmekten alıkoymuştu ama iki ülkeye yollarını Nijerya üzerinden Atlantik'e uzatmaları için uluslararası yardım verildi."⁶⁶

1958'de mühendislik şirketi Bechtel Corporation tarafından dönemin CIA Başkanı Allen Dulles'e sunulan Arap Birliği Otobanı da ilginç başka bir örnek. Bu proje Ortadoğu'daki başlıca Arap ülkelerinin başkentlerini (Beyrut, Şam, Bağdat, Riyad, Amman, Kahire, Kuveyt ve diğer şehirler) Ortadoğu'ya 'düzen getirmek' amacıyla birbirine bağlamayı öneriyordu. Rapora göre "ülkeler arasında hızlı ve düşük maliyetli seyahati mümkün kılan bu otoban sahici iş birliğini tetikleyecekti."⁶⁷ Bu bölgesel iletişim için dışarıdan-içeriye bir projeydi ve hayata geçirilemedi.

Başka bir örnek de Mısır ile Suudi Arabistan arasında 1989 yılında öne sürülen bir projeydi. Bu proje de siyasi kuşkuların bölgedeki bağlantısallık projelerini nasıl aksattığını ortaya koyuyor. 1989 yılının sonlarında Mısır Cumhurbaşkanı Mübarek ile yaptığı bir toplantıda Suudi Arabistan Kralı Fahd; “Akabe Körfezi’nin dibinde Sina ile karşı kıyıdaki Suudi sahili arasında bulunan Tiran Boğazı üzerinde bir köprü ve bir yükseltilmiş yol inşaatını kabul etti. Bu anlaşma hızla çözüldü çünkü Fahd’ın hanedandaki kardeşleri, özellikle de Savunma ve Havacılık Bakanı Prens Sultan ve diğer Suud ailesi mensupları, Mısır ordularının Suudi Arabistan’a kötü niyetle gelme eğilimi göz önüne alındığında, Suudi Arabistan Mısır ile gerçekten bir kara bağlantısı isteyip istemediği sorusunu gündeme getirdi. Ve böylece proje çok hızlı bir şekilde rafa kaldırıldı.”⁶⁸

KİK demiryolu ve deniz bağlantısı için milyarlarca dolar yatırım yaptı. Son Körfez içi kriz ve medyada rapor edildiği üzere kara bağlantısını keserek Katar’ı bir adaya dönüştürme planlarıyla birlikte bağlantısallığı güçlendirecek bu alt bölgesel plan bile durdurulacak. MENA’da bağlantılılığın yerine daha fazla bağ koparmaya şahit olabiliriz. İlk plana göre Umman’dan Kuveyt’e tüm KİK ülkelerini bağlayacak olan KİK demiryolu ağı ekonomik ihtiyaçtan doğmadı. Başka bir deyişle KİK Demiryolu vizyonunu dayatan KİK içi ticaret hacminde (yıllardır yüzde 7 civarında seyreden) artış vaadi ya da insanların demiryolu ağı talebi değildi. 2018’de hizmete başlaması beklenen ama kısmen petrol fiyatlarındaki düşüş, düşük petrol fiyatlarının ‘yeni normal’ haline gelmesi ve inşaatla bitmek bilmeyen gecikmeler nedeniyle bitirilemeyen KİK demiryolu ağına 200 milyar dolar yatırım yapmak siyasi bir karardı. KİK üye devletleri ulusal demiryolu ağları inşa etmeye devam ederken taşımacılık bağlantısallığı açısından bölgeselleşme planları 2021 yılına ertelendi.

Bölgesel altyapı yatırımlarına yönelik ‘bütüncül’ bir yaklaşım benimsemeliyiz. Bu da en büyük bölgesel altyapı ağını inşa etmenin bugün düşük seviyelerde bulunan bölge içi ticaret ve yatırım da yükselmeden bölgesel entegrasyon açısından pek bir şey değiştirmeyebileceği anlamına geliyor. Gerçekten de taşımacılık altyapısı gelişirse ve geliştiğinde rantçı ekonomiler yerini hâlâ koruyorsa yandaşlar için altyapı inşa etmiş olmakla kalabiliriz.

Gıda Güvenliği

Son olarak gıda güvenliği MENA bölgesi için zorlu bir tehdit olmaya devam ediyor. “Birçok Arap ülkesinde devasa doğal kaynaklar bulunmasına rağmen bölge buğday ihtiyacının yaklaşık yarısını, bitkisel yağlarının yüzde 63’ünü ve şekerin yüzde 71’ini ithal ediyor. Bu üç meta tek başına 2007 yılında Arap bölgesindeki gıda açığının yaklaşık yüzde 76’sını oluşturuyordu.”⁶⁹ Gerçekte MENA bölgesi uzun bir süre gıda güvensizliğinden muzdarip oldu. Ancak gıda güvenliği sorununu ele almak amacıyla izlenecek yöntem hayati bir önem arz ediyor. Ahbap çavuş kapitalizmi ve geniş kapsamlı kayırmacı siyaset altında tarımsal çıktıyı arttırıp verimlileştirmek için yapılacak devlet teşvikleri kolayca sömürülerek sonunda rejimin güvenlik amaçlarına hizmet edebilir. Bölge üretimini arttırmaya çalıştığında bile gıda ithalatı arttı. MENA gıda ithalatı 1973 yılında 4 milyar dolardan 1985 yılına gelindiğinde 30 milyar dolara fırladı. İklim değişikliğiyle birlikte gıda ithalatı faturasının 2035 yılında 70 milyar dolara çıkacağı öngörülüyor.

Gıda güvensizliği sorununu çözmek için yapılacak ölümcül bir hata siyasileşmiş bir orduyu çözümün bir parçası kılmak olacaktır. Mısır bu hatayı on yıllar önce yaptı.

“Gerçekten de [Mısır’da] ordunun iktidarını sağlamlaştırmaya başladığı en önemli örnek tarım sektöründeydi. ABD’li USAID uzmanlarının, devlet teşviklerinin, askeri araştırma ve vasıflı er emeğinin yardımıyla Mısır ordusu Gıda Güvenliği Birimi (GGB) üzerinden ‘güvenliğini’ sağlamak amacıyla bir program başlattı. Ülke için güvenliğini sağlama adı altında ordu, arazi ıslah projelerini ülke geneline yaydı. 1980 yılına gelindiğinde GGB ‘neredeyse bir gecede Mısır’daki en büyük tek tarımsal sanayi kuruluşu haline geldi.’ GGB ülke çapında süt ürünleri çiftlikleri . . . süt işleme tesisleri, entegre tavukçuluk kompleksleri, balık çiftlikleri ve sığır besi üniteleri kurdu. 1986 yılında ordunun tarım sektöründeki faaliyetleri binlerce hektarlık araziler üzerinde kurulan seralarda mahsul yetiştirme kapasitesi olan 6 Ekim Tarımsal Sanayi Kompleksi’nin başlatılmasıyla sebze ve meyve alanına da genişledi.”⁷⁰

Gıda güvensizliğini gidermek amacıyla orduyu ulusal ekonomiye davet etmek problemi çözememekle kalmadı ordunun ulusal siyasete daha fazla müdahil olmasıyla sonuçlandı.

Referanslar

- 1- Amitav Acharya ve Alastair Iain Johnston (editör), *Crafting Cooperation: Regional International Institutions in Comparative Perspective*. (Cambridge University Press, 2007). s. 3
- 2- A.g.e., ss. 3-4
- 3- Andrew Hurrell. 'Explaining the resurgence of regionalism in world politics. *Review of International Studies*, ss. 331-332
- 4- Acharya ve Johnston, ss. 9-10
- 5- Louis Fawcett, 'Regional from an Historical Perspective' Mary Farrell, Björn Hettne ve Luk Van Langenhove (editörler) *Global Politics of Regionalism: An introduction* (Pluto Press, 2005) içinde, s. 24
- 6- Simone Ruiz ve Valentin Zahrnt, 'Regional Ambition, Institutions, Social Capital—Regional Cooperation and External Actors. Cilja Harders ve Matteo Legrenzi (editörler) *Beyond Regionalism? Regional Cooperation, Regionalism and Regionalization in the Middle East*. (Ashgate, 2008) içinde. s. 52
- 7- A.g.e., s. 58
- 8- Andrew Hurrell. 'Explaining the resurgence of regionalism in world politics. *Review of International Studies*, 21, s. 336
- 9- Acharya ve Johnston, ss. 15-16
- 10- Youssef Chaitani, *Post-Colonial Syria and Lebanon: The Decline of Arab Nationalism and the Triumph of the State*. (I.B. Tauris: Londra ve New York, 2007), s. 2
- 11- A.g.e., s. 71
- 12- '166. Telegram from the Department of State to the Embassy in Jordan'. *Foreign Relations of the United States*. 12 Haziran 1958. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v11/d166>; '161. Telegram from the Embassy in Jordan to the Department of State'. 24 Şubat 1958. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v11/d161>;
- 13- '163. Memorandum from the Director of the Office of Near Eastern Affairs (Rockwell) to the Assistant Secretary of State for Near Eastern, South Asian, and African Affairs (Rountree)'. *Foreign Relations of the United States*. 26 Mart 1958. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v11/d163>
- 14- '99. Telegram from the Embassy in Iraq to the Department of State'. 21 Şubat 1958. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v12/d99>
- 15- 'Egyptian-Syrian Union'. NSC Briefing, Central Intelligence Agency. 12 Şubat 1958. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP-79R00890A000900060025-5.pdf>
- 16- '163. Memorandum from the Director of the Office of Near Eastern Affairs (Rockwell) to the Assistant Secretary of State for Near Eastern, South Asian, and African Affairs (Rountree)'. *Foreign Relations of the United States*. 26 Mart 1958 Çar-

- şamba. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v11/d163>
- 17- Hurrell, s. 334
- 18- Bassam Haddad. 'The Formation and Development of Economic Networks in Syria: Implications for Economic and Fiscal Reforms, 1986–2000', Steven Heydemann (ed.) Networks of Privilege in the Middle East: The Politics of Economic Reform Revisited. (Palgrave, 2004) içinde, s. 48
- 19- 'Investing in Turbulent Times'. World Bank Middle East and North Africa Economic Developments and Prospects, Ekim 2013. <http://documents.worldbank.org/curated/en/911191468275338475/pdf/817570WPoMENAOo3oBox379841BooOUOo9o.pdf>, s. 34
- 20- Kiren Aziz Chaudhry, "On the Way to Market," Middle East Report 170 (Mayıs/Haziran 1991)
- 21- Yahya M. Sadowski, Political Vegetables? Businessman and Bureaucrat in the Development of Egyptian Agriculture. (Brookings Institution Press, 1991)
- 22- 'Ishac Diwan', 'What happened to economic growth after the Arab spring?', World Economic Forum, 7 Mart 2016. <https://www.weforum.org/agenda/2016/03/what-happened-to-economic-growth-after-the-arab-spring>
- 23- 'A Personal Appraisal of Hassan's Regime'. Central Intelligence Agency. 1973. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80R01731R002300070008-6.pdf>, s. 4
- 24- Al-Khafaji, 'State Incubation of Iraqi Capitalism'. Middle East Report, Sayı: 142, Eylül-Ekim 1986, s. 7
- 25- Sadowski, s. 140
- 26- Financial Markets in a New Age of Oil', s. vi
- 27- Michael Barnett ve Etel Solingen, 'Designed to fail or failure of design? The origins and legacy of the Arab League'. Acharya ve Johnson içinde, s. 191
- 28-'58. Memorandum of Conversation'. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v18/d58>
- 29- '106. Memorandum from the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to President Nixon'. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v24/d106>
- 30-United Arab Emirates Country Reader. <http://www.adst.org/Readers/United%20Arab%20Emirates.pdf>, ss. 16-17
- 31-A.g.e., ss. 16-17
- 32-ADST Kuwait Country Reader. <https://adst.org/wp-content/uploads/2018/02/Kuwait.pdf>, s. 151
- 33- '268. National Security Council Report: Statement of Policy on Tunisia, Morocco, Algeria. General Considerations'. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v13/d268>
- 34- 'Interagency Intelligence Assessment. Moroccan-Libyan Union: One Year Later'.

Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP87Mo1152R000200130008-3.pdf>, s. 4

35- '13. Circular Telegram from the Department of State to Certain Posts'. Foreign Relations of the United States'. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v21/d13>; '296. Telegram from the Embassy in the United Arab Republic to the Department of State'. Foreign Relations of the United States'. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v18/d296>

36- 'Near East and South Asia Review'. Central Intelligence Agency. 1 Mart 1985. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85To1184R000301350002-3.pdf>, s. 20

37- 'King Hassan's Observations on OIC Summit'. Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90Bo1370R000300470016-1.pdf>

38- 'Near East and South Asia Review'. Central Intelligence Agency. 1 Mart 1985. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85To1184R000301350002-3.pdf>, ss. 19-20

39- Samir Makdisi, 'Economic Interdependence and National Sovereignty'. Giacomo Luciani ve Ghassan Salame, The Politics of Arab Integration. (Routledge, 1988) içinde, s. 275

40- 'Reviewing Agricultural Trade Policies to promote Intra-OIC Agricultural Trade'. COMCEC Coordination Office, Şubat 2019. <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/06/Reviewing-Agricultural-Trade-Policies-to-Promote-Intra-OIC-Agricultural.pdf>, s. 45

41- Nahla Yassine-Hamdan ve Frederic S. Pearson. Arab Approaches to Conflict Resolution: Mediation, negotiation and settlement of political disputes. (Routledge, 2014), s. 124

42- Gerasimos Tsourapas, The Politics of Migration in Modern Egypt: Strategies for Regime Survival in Autocracies. (Cambridge University Press, 2019).

43- A.g.e., s. 211

44- Haddad in Heydeman, s. 59

45- Samir Aita, 'Economic Assessment of Urban Issues for Reconstruction in Syria'. Le Cercle des Economistes Arabes. 22 Aralık 2017. <http://www.economistes-arabes.org/fr/samir-aita-economic-assessment-of-urban-issues-for-reconstruction-in-syria/>

46- Nasser al-Mawali, 'Intra-Gulf Cooperation Council: Saudi Arabia Effect'. Journal of Economic Integration, 30,3, 2015, s. 537

47- 'Intra-Regional Labor Mobility in the Arab World', s. 14

48- 'Background Note: Trends in trade and investment policies in the MENA region'. MENA-OECD Working Group on Investment and Trade. 27-28 Kasım 2018. <http://www.oecd.org/mena/competitiveness/WGTI2018-Trends-Trade-Investment-Poli>

[cies-MENA-Nasser-Saidi.pdf](#), s. 5

49- James McDougall, "After the War," Middle East Report 245 (Kış 2007)

50- Singapur Nanyang Technology University'de Çin-Afrika ilişkileri uzmanı Dr. Ana Dias Alves ile yapılan kişisel görüşme. 26 Eylül 2018.

51- Samir Makdisi, 'Economic Interdependence and National Sovereignty'. Giacomo Luciani ve Ghassan Salame, The Politics of Arab Integration. (Routledge, 1988) içinde, s. 126

52- 'Intra-Regional Labor Mobility in the Arab World'. <https://publications.iom.int/books/intra-regional-labour-mobility-arab-world>, 2010, s. 14

53- Robert Springborg. 'Globalization and its Discontents in the MENA Region'. Middle East Policy, Cilt: XXIII, Sayı: 2, Yaz 2016, s. 4

54- Georges Corm, 'Labor Migration in the Middle East and North Africa: A View from the Region'. http://siteresources.worldbank.org/INTMENA/Resources/SF_background-3.pdf, ss. 21-22

55- 'Financial Markets in a New Age of Oil', Middle East and North Africa: Economic Developments and Prospects 2006. <http://siteresources.worldbank.org/INTMENA/Resources/MainReport.pdf>, s. 54

56- Ibrahim al-Marashi, 'Regional Organizations as Conflict Mediators? The Arab League and Iraq'. In Harders and Legrenzi, s. 139

57- A.g.e., s. 147

58- Mohammad-Mahmoud Ould Mohamedou, 'Arab agency and the UN project: The League of Arab States between universality and regionalism'. Third World Quarterly, Cilt: 37, Sayı: 7, 2016. s. 1226

59- 'Reforming Decentralization in Lebanon: The State of Play', Democracy Reporting International. Briefing Paper 80, Nisan 2017. <http://democracy-reporting.org/wp-content/uploads/2017/05/BP-80-Reforming-Decentralisation-in-Lebanon-The-State-of-Play-en.pdf>, p.5

60- Tsourapas, s. 96

61- Chaitani, s. 66

62- Sadowski, s. 222

63- 'COMCEC Transport and Communications Outlook 2017'. Standing Committee for Economic and Commercial Cooperation of the Organization of Islamic Cooperation (COMCEC). Eylül 2017. http://ebook.comcec.org/Kutuphane/Icerik/Yayinlar/Genel_Gorunum/Ulastirma_Haberlesme/Toplanti8/files/assets/common/downloads/publication.pdf, ss. 5-7

64- Al-Atawi Ahmed ve Hempler Morgan, Hejaz Railway Project. Ecole Polytechnique Federale De Lausanne. https://archivesma.epfl.ch/2015/003/al-atwi_hempler_enonce/PDM_AlAtwi_Hempler.pdf

65- '222. Memorandum of Conversation, Jidda, April 2, 1956'. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v13/d222>

- 66- A. B. Zahlan, *Technology Transfer and Change in the Arab World: A Seminar of the United Nations Economic Commission for Western Asia*. (Pergamon Press, 2014), s. 265
- 67- 'Arab Unity Highway'. Central Intelligence Agency, 15 Ocak 1958. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80B01676R003900010101-9.pdf>
- 68- ADST Saudi Arabia Country Reader. <https://adst.org/wp-content/uploads/2018/02/Saudi-Arabia.pdf>, s. 629
- 69- 'Arab Integration: A 21st Century Development Imperative'. United Nations Economic and Social Commission for Western Asia. Kaynak <https://www.unescwa.org/sites/www.unescwa.org/files/publications/files/arab-integration-21st-century-development-imperative-english.pdf>, s. 65
- 70- Angela Joya, 'The Military and the state in Egypt: class formation in the post-Arab uprisings', *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2018, s. 12

ABD, AB ve Rusya gibi geleneksel bağlamda bölge dışı olan aktörler, Orta Doğu'da kayda değer bir nüfuz alanı tesis etmişlerdir. Ancak bu aktörlerin politikalarının temellerine ve bölgedeki rollerine ilişkin verili durum, Arap Baharı'nı takiben ortaya çıkan istikrarsızlık ortamıyla sarsılmıştır. Bu durumun başında, bölgede ekonomik ilişkileri ve yatırımlarını arttırmaya çok daha fazla odaklanmış olan Çin ve Hindistan gibi bir dizi yeni aktörün denkleme dahil olmasına tanıklık edilmiş olması gelmektedir. Bu yeni oyuncuların bölgesel ve geleneksel uluslararası güçlerle olan etkileşimleri, yeni ilişki ağları ve Orta Doğu'nun bölgesel siyaseti ve güvenliğinde yeni dinamikler ortaya çıkarmaktadır.

Geleneksel ve yeni küresel oyuncular, uluslararası kurumlar ve bölgesel güçler arasındaki çok katmanlı etkileşimlerin aynı zamanda bölgesel güvenlik ve iş birliği üzerinde büyük etkileri olacaktır.

Küresel Oyuncular ve Bu Oyuncuların Değişen Bölgesel İttifakları

Amerika Birleşik Devletleri

ABD'nin Orta Doğu ile ilişkiler bakımından uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Günümüz ABD politikası birçok yönden, birbirinden farklı birtakım önemli kilometre taşlarıyla şekillenmiştir: 11 Eylül 2001 terör saldırıları, Saddam Hüseyin'in 1990 yılında Kuveyt'i işgal etmesi, onun öncesinde 1979 yılında Afganistan'ın Rusya tarafından işgal edilmesi ve 1967 ile 1973 Arap-İsrail savaşları. Bu dönem içerisinde ABD yaptığı müdahaleleri önce küresel Soğuk Savaş'ın bir parçası ve Sovyetler Birliği'ne karşı mücadele, daha yakın dönemlerde ise terörizm ile savaş şeklinde sunmuştur. ABD'nin faaliyetleri sıklıkla ideolojik bir çerçevede şekillense de stratejik çıkarlar da önemli rol oynamıştır, bilhassa Arap Yarımadası'nın ve Batı piyasalarına petrolün kesintiye uğramadan akışının güvenliğini ve devamlılığını sağlamak önemli bir husus olmuştur.

Başkan Obama kendi döneminde ABD'nin Orta Doğu'daki varlığını azaltmış ve yüzünü daha çok Asya'ya çevirmiştir. Bu durum diğer küresel ve bölgesel aktörlerin Orta Doğu'da kendilerini öne çıkarmalarına kapı aralarken, Arap Baharı ayaklanmalarının patlak vermesi ve İsrail ile Körfez devletlerinin kuvvetli itirazlarına rağmen İran ile bir nükleer anlaşmaya varma gayretleri tümüyle yeni bir stratejik yönelimin ortaya çıkması imkanını kısıtlamıştır. Obama'nın halefi Başkan Donald Trump döneminde de ABD'nin Asya'ya yönelme çabaları bir şekilde devam etmektedir. Trump yönetiminin Orta Doğu'ya yönelik politikası bir önceki yönetimin politikasıyla kıyaslandığında, birçok açıdan bir sapmadan ziyade devamlılık göstermektedir.

ABD'nin Orta Doğu'dan çekilişinin ne boyutta olacağı henüz belirsiz olmakla birlikte, diğer küresel ve bölgesel aktörler için temel referans noktası olma konumunu kaybettiği kesindir. Bölgedeki Amerikan liderliğinin ve nüfuzunun azalmakta olduğu ve ABD'nin her geçen gün bölgeden tecrit edildiği yaklaşımı, kendi çıkarlarını tesis etmek isteyen diğer aktörlerin denkleme dâhil olması için yeni fırsatlar yaratmıştır. Bunun sonucu olarak Orta Doğu şu an çok kutuplu bir döneme geçmektedir.

Öte yandan, Trump yönetimi döneminde de birtakım değişiklikler olmuştur. ABD çıkarlarını ve stratejik düşüncesini uzun vadede daraltmaya yönelik bu adımlar, birçok analist tarafından daha ticaret odaklı, uluslararası hukuk veya insan hakları kaygısı taşıyan herhangi bir değeri esas almayan bir dış politikayı yansıtan hamleler olarak görülmektedir. Nitekim Trump da selefinin dış politikadaki başarılarını bozmaya istekli gözükmekte ve küresel düzlemde tersi istikamette bir plân çizmektedir.

Başkan Trump'ın göreve gelişi, ABD'nin uluslararası liberal düzenin temel kolonları olan çok taraflılığı ve diplomasiyi artık öncelememesi

olarak görülmüştür. Bu durum, Obama dönemi ABD dış politikasının tersini işaret etmekte ve en belirgin şekilde ABD'nin Paris İklim Anlaşması'ndan, Kapsamlı Ortak Eylem Plânı'ndan (KOEP-İran Nükleer Anlaşması olarak da anılmaktadır), AB ile yapılan Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı'ndan (TTIP), Asya ile yapılan Transpasifik Ortaklık'tan (TPP) ve Meksika ve Kanada ile yapılan Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması'ndan (NAFTA) çekilmesinde görülmektedir. Ayrıca Trump, ABD'nin ve uluslararası toplumun Orta Doğu'daki barış sürecine yönelik on yıllardır süren tutumunu altüst etmiştir.

Trump döneminde, ABD dış politikası birçok tutarsızlık ile karakterize olmaktadır. Örneğin Trump yönetimi, İran'ın bölgedeki nüfuzuna karşı artan bir sert bir tutumu savunmasına rağmen ABD ordusunun Orta Doğu'dan çekilmesine yönelik plânları öne çıkarmıştır. Bununla birlikte, Trump yönetiminin Orta Doğu konusunda bağlı gözüktüğü bazı öncelikleri vardır: İsrail'i desteklemek, Hürmüz Boğazı'ndaki istikrarı korumak, IŞİD ile mücadele ve İran'ın bölgedeki nüfuzunu kırmak.

Öte yandan ABD, her ne kadar Orta Doğu'yu askeri bir alan olarak görmeye devam ediyor olsa da, özellikle IŞİD ile mücadele hususunda örgütün kontrolünden kurtarılan bölgelerde kurumlar inşa etmeye veya buraları istikrarlı hâle getirmeye yönelik bir ilgi de göstermemektedir. Trump yönetiminin KOEP'i ortadan kaldırmak ve yerel aktörleri bundan doğacak maliyetleri sırtlamaya teşvik etmenin ötesinde İran'ı nasıl sınırlayacağına yönelik stratejisi de belirsizdir.

Ayrıca Washington tarafından İsrail-Filistin çatışmasına yönelik sürdürülen bölücü strateji, bölgedeki istikrarsızlık riskini daha da arttırmaktadır. Trump'ın Oval Ofis'te göreve başlaması ABD'nin bölgesel güçlerle olan ilişkilerini de etkilemiştir. İlk başta sıcak ilişkiler kurulmasına rağmen ABD'nin ilişkilerinin inişli çıkışlı bir hâl

üzere olduğu Türkiye bunun bir örneğini oluşturmaktadır. Bu durum temelde Suriye'deki Kürt güçlerinin ve Suriye Demokratik Güçleri'nin (SDG) rolüne dair devam eden ayrışmaların sonucudur.

İkili ilişkilerin kötüye gidişi, Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerine de yansımıştır (her ne kadar bu ilişkinin ayrışma noktaları Türkiye'nin AB'ye katılmak konusundaki başarısız girişimleri, liberal demokrasiden uzaklaştığının düşünülmesi ve Avrupa'ya olan mülteci akımını düzenlemedeki rolü olsa da). Bu dinamikler Ankara'yı Moskova'ya ve daha ziyade zaruretten ve karşılıklı güvensizliğe rağmen kısa vadede çıkarların uyuşmasından doğan bir ilişkiye daha çok yaklaştırmıştır.

Diğer taraftan, ABD ile İsrail arasındaki ilişkiler de hiç olmadığı kadar yakındır ve İran ile Filistin meselelerinde daha sıkı bir stratejik koordinasyon içerisinde oldukları açıktır. Her geçen gün artan İran karşıtı söylemi, KOEP'i ortadan kaldırma kararı ve siyasal İslam'a açıktan muhalefeti göz önüne alındığında ABD'nin Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ile olan ilişkileri de Başkan Trump döneminde gözle görülür biçimde gelişmiştir. Bu ilişkiler, Trump yönetiminin Tahran ve İslamcı gruplara karşı daha geniş bir kampanyanın parçası olarak Katar'a karşı Suudi Arabistan ve BAE'nin yanında durma tercihiyle daha da güçlenmiştir. Bazı raporlara göre hem BAE hem de Suudi Arabistan, Trump'ın Mayıs 2017'de Riyad'a yaptığı ziyaret sırasında kendisinden Katar'a denizden, karadan ve havadan bir ambargo uygulamak konusunda gerekli desteği talep etmiş ve bunda başarılı olmuştur.

Suudi gazeteci Cemal Kaşıkçı'nın, açıkça Veliaht Prens Muhammed bin Selman'ın emriyle Ekim 2018'de öldürülmesi ise ABD-Suudi Arabistan ilişkilerini germiştir. Bu gerilimin neticesinde ABD Kongresi'nden iki partinin de desteğiyle çıkan güçlü bir kınama kararı çıkmış ve Suudi Arabistan'a Yemen'deki savaşını bitirmesi için baskı yapılmıştır. Ancak bunların ABD-Suudi Arabistan ilişkilerinin uzun vadede niteliksel olarak bozulmasına yol açıp açmayacağı henüz belirsizdir.

Avrupa Birliği

Eski kolonyal güçler olarak Avrupalı devletlerin Orta Doğu'da 20. yüzyılın ilk yarısında sahip oldukları avantajlı konum, yerini gün geçtikçe ABD'ye bırakmıştır. Bu bakımdan dönüm noktası, 1956 yılındaki Arap-İsrail Savaşı bahanesiyle Süveyş Kanalı'nı Mısır'dan almak isteyen İngiliz-Fransız ortak çabalarının başarısızlığa uğramasıdır.

Bununla birlikte, Akdeniz havzası coğrafi yakınlığı itibariyle hâlâ Avrupalı devletler için önemini sürdürmektedir. AB'nin (ve daha öncesinde Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun) kurulması, Avrupalı devletlere Orta Doğu'ya yönelik yeni enstrümanlar ve politikalar geliştirme imkânı vermiştir. Bu enstrüman ve politikalar öncelikli olarak ekonomik kalkınma ile iş birliğine ve aynı boyutta olmasa da Akdeniz'in güneyindeki devletleri Avrupa ile benzeştirmeye odaklanmıştır. Bunu Avrupa'dan gelecek yardımları normatif değişiklikler yapma şartına bağlayarak yapmaya çalıştırmıştır. Avrupa'nın Komşu Devletler Politikası (ENP) ve Akdeniz Birliği (UfM) bu çabaların somutlaştırılmış hâlidir.

Diğer yandan AB, terörizme ve Avrupa'ya olan göç akınlarına yol açtığı yönündeki kaygılar ile Orta Doğu'daki istikrarsızlığın ve güvenlik sorunlarının kaynaklarına yönelik çözümler geliştirmeye çalışmıştır. Bu çabalar büyük ölçüde Avrupa'nın kendi içerisindeki kaygıları ve düşüncelerini yansıtırken, aynı zamanda AB'nin ve üye devletlerin karşı karşıya kaldığı çeşitli iç krizlerin bir ürünüdür. AB; Sahel, Kuzey Afrika ve Maşrik bölgelerinde birçok askeri ve sivil güvenlik desteği misyonu kurmuştur. Bu misyonlar, Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası'nın (CSDP) da bir parçasını oluşturmaktadır. AB'nin sınır ajansı Frontex de göçmenleri kurtarmak ve kolluk faaliyetleri yürütmek için Akdeniz'de bir deniz misyonunu yönetmektedir. Buna ek olarak, Fransa gibi bazı üye devletler AB çerçevesinin dışında, Libya ve Sahel'de askeri operasyonlar yürütmektedir.

Avrupa, AB devletleri arasındaki savunma iş birliğini derinleştirmek amacıyla Aralık 2017’de Güvenlik ve Savunmaya İlişkin Sürekli Yapılandırılmış İşbirliği’ni (PESCO) kurarak savunma alanında gelişim kaydetmiştir. PESCO bir Avrupa savunma ve güvenlik birliğinin köşe taşı olarak tasarlanmış olsa da bu iş birliğinin nasıl ve ne zaman nihai bir biçim alacağı hâlâ belirsizdir. Bunun yanı sıra, AB birçok diplomatik girişime ciddi ölçüde yatırım yapmıştır. Bunlar arasında açık ara en önemlisi KOEP’in desteklenmesi ve şimdi de savunulmasıdır. Bu durum, Amerikan baskısı artarken AB’nin güvenilirliğinden sürekli şüpheyle yaklaşan İranlı muhafazakarlara rağmen Tahran ile ilişkilerin gelişmesine yolu açmıştır.

AB politikasının başka başarıları da mevcuttur: ENP, AB ve Akdeniz’in güneyindeki partner ülkeler arasındaki siyasi iş birliğini ve ekonomik entegrasyonu arttırmıştır. ENP, AB’ye uluslararası barış yapım çabaları için kendine özgü ve etkili olma potansiyeline sahip bir enstrüman teşkil etmiş ve AB’nin çatışma durumlarında bir diplomatik aktör olarak siyasi ağırlığını yükseltmiştir.

Buna rağmen AB, henüz gerçek anlamda bir küresel aktör hâline gelememiştir. AB Yüksek Temsilciliği’nin defaatle Birliğin “güvenilir ve itimat edilir bir güvenlik sağlayıcısına” dönüşmesi ihtiyacını vurgulasa da Orta Doğu’da askeri olarak daha etkili bir rol üstlenmek bir yana dursun, AB’nin genel olarak askeri kapasitesini yakın bir dönemde arttıracacağına dair bir emare de yoktur. Bu durum, Fransa ve Birleşik Krallık gibi Avrupalı devletlerin gelecekte belli durumlarda askeri müdahaleler yapmasını engellememektedir. Ancak bu tip olası müdahaleler, daha önce de olduğu gibi, muhtemelen AB çerçevesinin dışında gerçekleşecektir.

AB, birliğin Küresel Strateji belgesinde ve ENP’de ortaya konan çerçeveyi aşan, geniş kapsamlı bir Orta Doğu politikası formüle etmek hususunda da başarısız olmuştur. Tunus’tan İsrail’e ve Filistin’e

kadar AB, ENP'nin siyasi potansiyelini gerçek bir politik güce çevirme noktasında yetersiz kalmış ve istediği tarzda bir değişimi de hayata geçirememiştir. Bu durum kısmen AB üyesi devletler arasındaki iç ayrılıklardan kaynaklanmaktadır. Ancak AB'nin, birliğin etkili olarak eyleme geçmesini sınırlayan iç uzlaşayı sağlama çabaları ile fazla zaman harcaması da bu duruma sebep olmaktadır.

Ayrıca, AB kısa vadeli hesap yapmanın (göreve gelen hükümetlerin görev süreleriyle de bağlantılı olarak) dezavantajlarını yaşama eğiliminde olmuştur. Kısa vadeli hesaplarla ortaya konan bu politikalar, nihayetinde Orta Doğu bölgesindeki çatışmaların arkasında yatan sebeplere etkili bir şekilde cevap olmamış olsa da yüksek etkiye sahip adımlar atmaya ve kriz yönetimine de uygundur. Bu durum da daha derinlikli siyasi plânlamaların ve ancak uzun vadede meyvelerini verebilecek olan çözüm adımlarının atılmasını engellemiştir.

AB'nin Orta Doğu'ya ilişkin birçok önemli meselede (İran'dan İsrail-Filistin çatışmasına kadar) ABD'den her geçen gün ayrışması da AB açısından mevcut zorlukları arttırmaktadır. Trump'ın KOEP'i ortadan kaldırma çabaları ve İran ile iş yapan Avrupalı kurumlara karşı ikincil yaptırımlar uygulama kararı, Atlantik'in iki kıyısı arasındaki ilişkilerde gerilimi yükseltmiş ve AB'nin ABD'den bağımsız bir oyuncu olabilme imkanına ilişkin soruları öne çıkarmıştır.

On yıllar boyunca AB, Orta Doğu bölgesinde büyük ölçüde ABD liderliğini ve güvenlik güvencelerini takip etmiştir. Bu sebeple, Orta Doğu'ya yalnız gitme ve daha genel olarak güvenlik konusunda kendi başının çaresine bakma durumu, AB'nin politikasında köklü bir dönüşüm etkisi yaratabilir. Öte yandan, böyle bir dönüşüm yavaş gerçekleşebilir ve ABD'nin bölgedeki geleneksel rolünü sürdürmeye ve AB ile iş bölümü yapmaya daha istekli bir başkanın göreve gelmesiyle de tamamen rafa kaldırılabilir.

Rusya

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya, Orta Doğu'da büyük ölçüde varlık gösteremeyen bir aktör olmuştur. Ancak Arap Baharı devrimleri ve Eylül 2015'te Suriye'ye askeri müdahalesi ile birlikte Rusya'nın nüfuzu tekrar artmaya başlamıştır. Orta Doğu'nun Rusya'nın ulusal çıkarları için önemli olduğuna ilişkin anlayış Moskova'da gün geçtikçe büyümektedir ve bu anlayış Arap Baharı (Rusların gözünde bu devrimler eskiden Sovyet Birliği'nde yer alan ülkelerde yaşanan renkli devrimlere benzemektedir) ve petrol fiyatlarındaki düşüşle beraber ortaya çıkmıştır.

Rusya'nın politikasındaki bu değişim, Orta Doğu'da Batılı devletlerin başarısız politikalarına yönelik Moskova'nın tabiri caizse gözünün açılmasıyla da ortaya konmuştur. Özellikle 2011 yılında Libya'ya ABD öncülüğünde yapılan müdahale ve bunu takip eden kargaşa ile birlikte zirveye çıkmıştır. Tüm bunlara rağmen, Moskova esas bölgesel sorun çözücü aktör olarak Washington'ın yerine geçmeyi de arzu etmemektedir.

Soğuk Savaş sırasındaki Sovyet politikasının aksine, Rusya'nın Orta Doğu'ya daha fazla müdahil olmaya yönelik mevcut motivasyonları daha çeşitlidir ve sadece ideoloji perspektifinden okunamaz. Esasında, Orta Doğu'ya yönelik Rus dış politikası son 6 yılda geliştirilmiş ve bu hâlâ devam etmektedir. 2012'den bu yana, Rusya diplomatik diyalogdan doğrudan askeri müdahaleye kaymış, bölgesel gelişmeleri şekillendirme noktasında sahaya kendi çıkar ve proaktif tutumunu yansıtmıştır.

Rusya, Suriye'ye askeri ve diplomatik olarak çok büyük yatırım yapmıştır ve şimdi bir çıkış stratejisi istemektedir. Ancak Suriye'deki savaşta temel dış aktör olarak konumlanmış olmasına rağmen, sahada siyasi unsurların var olmaması şimdi Rusya'nın askeri kazanımlarını nasıl korumak ve stratejik çıkarlarını muhafaza etmesini sağlayacak bir siyasi süreç başlatmak için zorlandığı anlamına gelmektedir. Moskova

ayrıca, Suriye’de artan müdahalesinin Washington ile sadece sınırlı bir diyaloga dönüşmesi konusunda da hayal kırıklığına uğramıştır.

Aynı zamanda, Moskova kilit bölgesel aktörlerle ilişkilerini dengeleme ve taraf tutmama -ki Suriye’deki savaş çözümsüz kaldığı müddetçe bu daha da zor hâle gelmektedir- konularında çeşitli zorluklarla karşı karşıyadır. İsrail ile İran (ikisi de Rusya’nın müttefiki) arasında artan çatışma Rusya’yı zor bir pozisyona sokmaktadır ve Rusya’nın Suriye’ye kendi ileri S-300 hava savunma sistemlerini transfer etmesinin İsrail’in İran bağlantılı hedeflere saldırıları üzerindeki etkisi henüz belirsizdir.

Bir yandan da Suriye’deki Rus-İran iş birliğinin uzun vadede ne olacağına yönelik soru işaretleri varlığını sürdürmektedir, özellikle de savaş sonrası bir dönemde (veya bir İran-İsrail savaşında) iki tarafın ulusal çıkarlarının birbirinden ayrışabileceği ihtimali göz önüne alındığında... Unutulmamalıdır ki Suriye, Rusya’nın İran ile olan ilişkilerinin sadece bir parçasını teşkil etmektedir ve bu ilişkiler KOEP’in savunulmasına ve Orta Asya’da iş birliğine kadar uzanmaktadır.

Suriye’de ne olacağından bağımsız olarak Rusya’nın Orta Doğu’dan çekilmesi pek muhtemel değildir. Moskova özellikle Kuzey Afrika’daki varlığını güçlendirmeye çalışmaktadır. Bunu da Cezayir’e silah satışlarıyla, Mısır ile ticareti yoğunlaştırarak ve Libya’lı aktörlerle olan iletişimlerini arttırarak sürdürmektedir.

Rusya’nın bazı Orta Doğu devletleri tarafından ABD’ye kıyasla daha güvenilir ve müttefiklerine daha sadık olduğu şeklinde algılanması (örneğin, ABD’nin Mısır Devrimi sırasında Mübarek’i yüz üstü bıraktığı düşünülmektedir) gibi bir avantajı vardır. Ayrıca, analistlerin Moskova’nın esasında Orta Doğu’ya yönelik net bir stratejisinin olmadığını söylemelerine rağmen Rusya’nın, ABD’den daha tutarlı bir politikaya sahip olduğu görülmektedir. Her durumda, ABD’nin

faaliyetlerinin bir sonucu olarak görülen bölgesel kargaşa ve istikrarsızlık Rusya'nın kendisini bölgesel düzenin ve "statükonun" koruyucusu olarak konumlamasının da yolunu açmaktadır.

Çin

Çin'in dış politikası, sahip olduğu politik ekonomi tarafından şekillenmektedir. Çin, son birkaç yıl içerisinde Orta Doğu'da politik ve ekonomik olarak varlık göstermeye başlamış ve Avrupa'ya iyi bir alternatif olarak görüldüğü Afrika'da yaptığına benzer bir şekilde bölgedeki altyapı projelerine büyük yatırımlar yapmıştır. Orta Doğu'daki şirketler Çin ile iş yapmayı kolay görmektedir, zira Çin'de de işler Orta Doğu ülkelerindekine benzer bir şekilde yürütülmektedir (tepeden inme ve otoriter bir biçimde). Bu durum, Çin'in ekonomik yapısını ve siyasi önceliklerini yansıtmaktadır. İki taraf da ekonomik bağlantısallığı, enerji kaynaklarının güvenli bir biçimde akışını, kara ve deniz ticaret yollarının güvenliğini esas almakta; ayrıca Çin'in dış politika önceliklerinin tepesinde yer alan yatırımlara ve altyapı projelerine odaklanılmaktadır.

Ancak, Çin'in büyük bir güç olma fikrinde ve sahip olduğu gücün doğasında niteliksel bir değişim var gibi gözükmektedir. Daha önceleri, Çin sıklıkla kendi dış politikasını müdahaleci olmayan, tüm taraflara faydalı ekonomik bir düzlem yaratmaya odaklanan ve kendi sınırları dışında herhangi bir askeri varlık göstermekten kaçınan bir politika olarak tanımlayıp geleneksel bir süper güç olmadığını ileri sürmekteydi.

Ancak Çin'in bölgesel politikasının her geçen gün siyasileştiğine dair işaretler mevcuttur. Örneğin, Tek Kuşak Tek Yol (BRI) girişimi kapsamında mal varlıklarını ve yatırımlarını nerelere tesis edeceğine ilişkin tercihler ekonomik olduğu kadar politik, stratejik ve jeopolitik bir perspektifle yapılmaktadır. İşin en temelinde, Pekin'in bölgeyi,

Batı'ya yetişme ve ABD ile Rusya'nın eşit bir partneri olarak "birinci dünyanın" üyesi hâline gelme hususunda bir sıçrama tahtası olarak görmesi bulunmaktadır.

Bununla birlikte Pekin, mevcut küresel güçler karşısında daha aşağıda bir konumda bulunduğunun farkındadır. Orta Doğu'da ABD veya Rusya ile doğrudan bir mücadeleye girmeyi istememektedir. MENA ülkelerini kendisi ile başkaları arasında bir tercihe zorlamayı da istememektedir. Bunun yerine, bu ülkelerin hem kendisiyle hem de diğer uluslararası aktörlerle iyi ilişkilere ve bağlantılara sahip olmasını tercih etmektedir. Buna rağmen, Rusya ile olan ilişkileri oldukça gerilimlidir ve bu ilişkilerin bir noktada bozulacağını tahmin etmek akla yatkındır. Bu bozulmanın Orta Doğu'dan ziyade Orta Asya bağlamında yaşanması muhtemeldir. Zira Çin'in ekonomik ve Rusya'nın güvenlik temin eden partner olarak içerisinde bulunduğu iş bölümünün sürdürülebilir olması uzun vadede pek olası değildir.

Öte yandan, şu an için Çin'in çıkarına olan şey Orta Doğu'da bölgesel statükonun korunmasıdır. Çin, herhangi bir büyük jeopolitik değişim veya politik değişimler konusunda bilhassa hassas ve temkinlidir. Bu sebeple, merkezi hükümetlerle veya otoriter rejimlerle çalışma konusunda açık bir tercihi mevcuttur.

Bu bakımdan, Çin'in çıkarları Rusya'nın çıkarları ile örtüşmektedir. Moskova gibi Pekin de Orta Asya veya Doğu Avrupa'daki renkli devrimlerin yahut Orta Doğu'daki Arap Baharı devrimlerinin kendi ülkelerinde veya yakın komşularında tekrarlanmasını istememektedir. Rusya gibi Çin de MENA'daki herhangi bir aktörle çalışma konusunda esneklik göstermektedir. Ayrıca, Çin için ekonomik bağları korumak amacıyla bölgesel aktörlerle ilişkilerin iyi tutulması ve aynı anda bölgenin çetrefilli politik meselelerine dahil olmaktan kaçınmak zorlu bir durumdur.

Bu konudaki tek istisna İslamcı gruplardır. Çin'in Uygur veya Sincan bölgelerindeki Müslüman nüfusla alakalı kaygıları ve Müslüman Hui nüfusunun radikalleşmesi olarak gördükleri durum bu istisnaya yol açmaktadır. Suriye gibi yerlerde Uygur savaşçıların olması bu endişeleri arttırmaktadır.

Çin'in radikalleşme ve terörizme odaklanması, ayrıca yabancı yatırımları koruma arzusu, Orta Doğu'ya daha çok güvenlik perspektifinden bakmasına yol açmıştır. Bu da ilk ortak askeri tatbikatı gerçekleştirmesini sağlamıştır. Söz konusu tatbikat, Suudi Kraliyet Kara Kuvvetleri'nin Özel Kuvvetler Birliği ile Çin ordusunun 2016'da beraber yaptığı terörle mücadele tatbikatıdır.

Tüm bunlara ve denizaşırı yatırımlar ile projelerin korunması için özel askeri şirketlere başvurmasına rağmen, Çin henüz sahaya postallarını sürmeye, agresif bir şekilde askeri danışmanlar yollamaya veya bölgeye askeri eğitim birimleri göndermeye hazır gözükmemektedir. Çin, ABD'nin bölgede oynadığı geleneksel güvenlik rolüne, bilhassa Hürmüz Boğazı'ndaki enerji ve ticaret rotalarının (Çin'in kendi ekonomik çıkarları için hayati gördüğü rotalar) güvence altına alınması noktasında, karşı durmaya veya benzer bir rolü üstlenmeye de pek istekli görünmemektedir.

En nihayetinde, Çin nelere ulaşabileceğine dair gerçekçi bir tutuma sahiptir. Çin siyasi elitleri büyük bölgesel meselelerde herhangi bir nihai diplomatik rol oynayabileceklerine inanmamaktadır. Böylesi gayretler için ihtiyaç duyulacak siyasi sermayeye gerekli yatırımı yapmaya istekli de durmamaktadır. Netice olarak, Çin kendisini eylemden ziyade beyan ortaya koyan bir politika ile sınırlamıştır: 2012 yılında Suriye'deki savaşın sona ermesi için dört maddeden oluşan bir öneri yapmıştır. 2013 yılında İsrail-Filistin çatışmasına dair basit bir öneri sunmuştur. 2014 yılında Gazze'deki savaş sona erdirmek için beş maddeden oluşan bir teklif

daha yapmıştır. 2017 yılında ise İsrail-Filistin çatışmasına ilişkin kendi Orta Doğu çözüm süreci önerisini ortaya koymuştur.

Yeni Küresel Aktörler

Brezilya ve Hindistan [gelişmekte olan ekonomiler bloku BRICS'in (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) iki üyesi], Orta Doğu ile gelişen ekonomik bağlarına rağmen bu bölgede pek varlık göstermemeye devam etmektedir. Hindistan, İsrail ile yakınlaşmaktadır. Hindistan Başbakanı Narendra Modi'nin Temmuz 2018'de İsrail'e yaptığı ziyaret ve bunun karşılığında İsrail Başbakanı Netanyahu'nun Ocak 2019'da Hindistan'a yaptığı iade-i ziyaret bu yakınlaşmanın bir göstergesidir. Brezilya, "temiz enerji" konseptini geliştiren bir model olarak Orta Doğu'daki profilini yükseltmeyi denemiştir. Yeni devlet başkanı Jair Bolsonaro döneminde Brezilya'nın MENA politikasının nasıl olacağı tam belli olmasa da ekonomik ilişkilerin ciddi bir yer tutması ve bunun da İsrail ile Brezilya'yı birbirine daha da yakınlaştırması muhtemeldir.

Bölgeye yeni giren küresel oyuncular, Orta Doğu'da geliştirecekleri ilişki modelleri konusunda iki tercih ile karşı karşıya kalacaklardır: Tüm taraflarla iyi ilişkileri muhafaza etmek için kutuplaşmadan kaçınmak (bu, bölgedeki çatışmalarda bir arabulucu rolü oynama potansiyeli yaratacaktır) veya ekonomik ve politik kazanımları azami boyutlara getirmek için bölgedeki gerilimlerden yararlanmak. Her iki seçenekte de uluslararası güçler, bölgesel ortaklıklarla jeopolitik kazanımlarını arttıran karmaşık bir bölgesel rekabetler ve ittifaklar ağı ile müzakere etmek durumunda olacaklardır.

Bu yeni aktörlerin ABD ve Rusya gibi geleneksel uluslararası aktörlerden farklı tehdit algılarına sahip olmaları da mümkündür. Suriye gibi örneklerde çatışma sonrası inşa çabalarına destek vermek bu aktörlerin çıkarlarına olsa da bu zamana kadar çatışma çözümü konusuna pek ilgi gösterdiklerini söylemek güçtür. Bu da söz konusu

aktörlerin bölgedeki varlıklarını siyasi bir zeminden ziyade ağırlıklı bir şekilde ekonomik zeminde tutma isteklerini yansıtmaktadır. Ayrıca Orta Doğu'nun büyük bölümünde mevcut olan istikrarsızlık yeni küresel aktörleri muhtemelen ekonomik ve politik yatırımlarını sınırlandırmaya itecektir. Bunun sonucu olarak, bu aktörlerin Orta Doğu devletleri karşısındaki siyasi etkisi ve çıkarlarına uygun düşecek bölgesel ittifaklar kurma kapasiteleri de sınırlanacaktır.

Öte yandan, küresel ve bölgesel devletler arasındaki etkileşim iki yönlüdür. Orta Doğu devletleri, Afrika'daki nüfuzunu arttırmıştır. İsrail, Uganda ve Kenya gibi Orta Afrika devletleri ile olan ilişkilerini ortak ekonomik ve güvenliğe ilişkin çıkarlar zemininde geliştirmiştir. Buna ek olarak, İsrail'den sınır dışı edilen Afrikalı sığınmacılara gidebilecekleri bir yer bulmaya ve BM'de Filistin'in lehine oy veren Afrikalı devletlerin sayısını azaltmaya çalışmaktadır.

Körfez devletleri ve Türkiye de Bab'ül Mendep Boğazı'na bakan stratejik bir nokta olan Afrika Boynuzu'ndaki askeri ve ekonomik varlıklarını güçlendirmiştir. BAE bilhassa Cibuti ve Eritre'de aktiftir ve bu iki ülke de BAE üslerine ev sahipliği yapmaktadır. Cibuti'nin Suudi deniz kuvvetlerine ait birliklere ev sahipliği yaptığı da söylenmektedir. Ankara ise Türkiye dışındaki en büyük askeri üssünü açtığı Somali ile olan iş bağlarını arttırmayı istemektedir. Ancak Afrikalı devletlerin uzun vadede söz konusu dış etkiye tepki verip vermeyeceği, verirse nasıl vereceği ve bu etki karşılığında Orta Doğu'da daha aktif bir rol oynamaya karar verip vermeyeceği (yahut zorunda kalıp kalmayacağı) zaman içerisinde görülecektir.

Yeni Bir Bölgesel Güvenlik Mimarisine Doğru mu?

Orta Doğu yeni bir bölgesel ve uluslararası rekabet dönemine girmektedir. Şu an daha önce hiç olmadığı kadar kararlı bir şekilde gerilimi düşürme ve istikrar sağlama çabası gerekmektedir. Dahası,

otoriter rejimleri desteklemek veya sürdürülemez bir statükoyu sağlamlaştırmak yerine, bu çaba bölgedeki sosyo-ekonomik yapıları dönüştürmeye odaklanmalıdır.

İstikrarı desteklemek bağlamında, bölgenin güvenlik mimarisini dönüştürmenin bu çabalara eşlik etmesi gerektiğine ilişkin birçok çağrı yapılmıştır. Her ne kadar şu an ulaşmak çok güç olsa da Orta Doğu'daki çok sayıda çatışmanın nasıl çözüme kavuşturulacağı konusunda bölgedeki küresel ve yerel aktörlerin ortak bir konsensüse varması temel unsur olarak görülmektedir. Şu an yeni bir bölgesel güvenlik mimarisi oluşturmaya dair bir diyalog geliştirmek noktasında herhangi bir zemin mevcut değildir.

Küresel aktörler yeni bir bölgesel düzen oluşturma konusunda çok istekli olmayıp daha ziyade statükoyu muhafaza etmeyi (veya bazı durumlarda Arap Baharı'ndan önceki duruma dönmeyi) tercih etmektedirler. Bu tercih de bölgesel aktörlerin kendi başlarına yeni bir bölgesel düzen oluşturma çabalarına ket vurmaktadır.

Ayrıca bölgesel aktörler arasında yeni bir bölgesel düzenin nasıl olması gerektiğine dair bir konsensüs veya iş birliği olmadığı da açıktır. Örneğin Türkiye, Arap devrimlerinden sonra yeni bir İslamcı dostu bölgesel düzene arka çıkmış ancak bu proje için küresel veya bölgesel düzlemde destek bulamamıştır. Aynı zamanda, Suudi Arabistan ve İsrail, İran ve uzantılarına karşı cephede küresel güçleri arkalarına almak istemişlerdir. Özellikle bölgedeki İran nüfuzunu kırmaya yönelik ortak istek Körfez devletleri ile İsrail'in çıkarlarını birbirine uyumlu hâle getirmiş ve iki taraf arasında daha yakın bir güvenlik iş birliği beklentilerini arttırmıştır. İran'ın ise ABD'nin KOEP'ten çekilme kararına bir tepki olarak bölgesel çatışmalara müdahilliğini yoğunlaştırma ihtimali bulunmaktadır.

Öte yandan, bu bölgesel rekabetler ve ayrılıklar Orta Doğu'nun güvenlik mimarisini daha parçalı hâle getirmiştir. Bölgenin jeopolitik dokusundaki yıpranma, Arap Ligi ve Körfez İşbirliği Teşkilatı (KİT) gibi bölgesel yapıların zayıflamasıyla birlikte daha artmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak Sünni ve Arap bölgesel düzeni daha fazla kutuplaşmış ve parçalanmıştır. KİT bilhassa Katar'a yönelik Suudi/BAE ablukasıyla doğan iç ayrışmalarla zayıflamıştır. Bu abluka Doha'ya Tahran'a ve Ankara'ya daha yakın hâle getirmiştir.

Bölgesel güçler tarafından yönetilen vekalet savaşları devlet dışı aktörlerin yayılmasına ve neticede merkezi devlet yapılarının erozyona uğramasına yol açmıştır. Mevcut bölgesel dinamikler, bu vekalet savaşlarını İran ve bölgedeki rakipleri ve özellikle de İsrail ile arasında yapılacak devletler arası bir savaşa dönüştürme tehlikesi taşımaktadır.

Küresel ve bölgesel aktörler henüz kaybet-kaybet durumunda oldukları sonucuna varmamışlardır. Bunun yerine, sıfır toplamı ve kazananın her şeyi alacağı bir rekabet içerisinde olmaya devam etmektedirler. Ancak yeni bir bölgesel düzen (Washington tarafından desteklenen bir düzen dahi olsa) Türkiye, İran ve Katar dahil olmak üzere tüm tarafların desteği olmaksızın inşa edilemeyecektir. KOEP'i muhafaza etmek de bölgesel rekabetlerden kaynaklanan çatışmaları çözmek hususunda büyük bir öneme sahiptir. Bu husus, tutarlı bir uluslararası ve bölgesel karşılığın verilmesini gerekli kılan acil meselelere rağmen yeni çatışmalardan kaçınmak için önemlidir. Mevcut durumda, KOEP'in bozulması ve İran'ın Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşması'ndan uzaklaşması veya Suudi Arabistan'ın kendi nükleer programını başlatma potansiyeli sebebiyle nükleer silahlanma riski vardır.

Ayrıca ekonomik ve siyasi olarak ötekileşmiş hisseden gençlik gruplarının yeniden mobilize olması ve gıda güvensizliği ile kaynak kıtlığına yol açacak şekilde bölgenin büyük kısmının çölleşmesi

sebeplerinden ötürü gelecekte yeni çatışmalar da ortaya çıkabilir. Üzücü bir şekilde, yeni kurumları inşa etmeye elverişli bir ortamın inşa edilmesinin tıpkı Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nın küllerinden doğan AB ile BM'de olduğu gibi bölgesel bir savaşın sonucunda mümkün olma ihtimali vardır.

Küresel Güçler için Öneriler

Bölgedeki çatışmaları azaltma ve istikrar sağlama çabalarını destekleyin

□ Bölge, KOEP'in olası çöküşünden ve İran ile Körfez devletleri, İsrail ve ABD merkezli bölgesel cephe arasında artan husumetlerden kaynaklanan ciddi bir devletler arası savaşın eşiğindedir. Öte yandan, Suudi Arabistan ve ABD tarafından desteklenen İran karşıtı faaliyetler sorunludur ve bölgedeki kırılganlık riskini daha da arttırmaktadır.

□ Artan askeri çatışmaları beslemek yerine; Rusya, AB ve AB'nin üye devletleri (Almanya ile Fransa'nın öncülüğünde) gibi küresel aktörler bölgedeki gerilimi yatıştırma çabalarını ilerletmelidir. Yeni bir bölgesel güvenlik mimarisi inşa edecek bir ortamın bulunmadığı göz önüne alınırsa, küresel aktörler hedefe ulaşmanın çok daha zorlu olacağı büyük bölgesel pazarlıklar yerine her bir vaka esasında yerel ihtilaf çözüm çabalarını öncelemelidir. Çatışmaların yatıştırılmasına yönelik bölgesel destek sağlamak için Yemen bir başlangıç noktası teşkil edebilir ve bunun için de ilk aşama Suudi Arabistan'a karşı kullanılan Scud füzelerinin azaltılması olabilir.

□ Bunun yanında, AB ve BRICS devletleri (özellikle Rusya ve Çin), İran'a yabancı yatırımların devam etmesini güvence altına alarak KOEP'i muhafaza etmek için beraber çalışmalıdır. Aksi takdirde, İran'ın bölgedeki çatışmalara daha yoğun bir şekilde dahil olması ve Körfez devletleri, İsrail ile ABD'nin çıkarlarını

zedeleme girişimlerinde bulunmasının bir sonucu olarak daha fazla istikrarsızlık ve çatışma riski doğacaktır.

□ Her ne kadar yeni bir bölgesel güvenlik mimarisi şu an için ulaşılamaz gözükse de bölgesel diyalog önemini sürdürmektedir. Bu da bölgesel aktörleri mevcut sıfır toplamli oyun hesaplamalarından ve varoluşsal tehdit algılarından uzaklaştırmak için ortak çabaları gerektirmektedir. Aynı zamanda, yerel çatışmaların tamamen çözüme kavuşması için bu çatışmaların bölgesel ve küresel güç rekabetlerinden ayrıştırılması lazımdır.

□ Katar'a karşı Suudi Arabistan öncülüğünde uygulanan abluka Körfez'de iç bölünmelere sebep olmuştur. Bu da sadece Tahran'ın Katar'a yakınlaşmasına yol açmakla kalmamış, ayrıca Körfez bölgesinin istikrarını tehlikeye atmış ve uzun vadede yeni bir bölgesel (veya bölgesel-altı) güvenlik mimarisine dair beklentilere zarar vermiştir. Küresel güçler (ABD de dahil olmak üzere) bu durumun çözülmesine katkıda bulunmalıdır.

□ Son olarak, silah ihraç eden devletler -ABD, Avrupa devletleri, Rusya ve Çin- hâlihazırda bölgesel çatışmalara ve uluslararası hukuk ihlallerine dahil olan Orta Doğu devletlerine olan silah satışlarını gözden geçirmelidir. Yemen'deki savaşa dahil olması ve son derece açık kanıtlarla ortaya konduğu üzere sivilleri öldürmesi sebebiyle Almanya'nın Suudi Arabistan'a silah satışlarını durdurması buna örnek teşkil edebilir.

Çatışma Sonrasında Olumlu Bir Ortam Oluşturmak

□ Arap Baharı sonrası bölgesel manzaraya bakıldığında, devlet dışı aktörlerin arttığı ve merkezi devlet yapılarının zayıfladığı görülmektedir. Bu da istikrarsızlık, güvenlik zafiyetleri ve terörizm için katalizör işlevi gören, yönetilemeyen alanların yaygınlaşmasına

yol açmıştır. Dış askeri müdahaleler bu durumun yarattığı güvenlikle alakalı meseleleri halledebilirse de bu durumu ortaya çıkaran temel sebepleri çözememektedir.

□ Küresel güçler, çatışma sonrası çabaların bir parçası olarak, istikrar sağlama ve yeniden inşa çabalarını desteklemek için merkezi devlet yapılarını ve kurumlarını güçlendirmeye çalışmalıdır. Bu çaba, merkezi yönetim ile taşra arasındaki yönetim ilişkilerini yeniden dengeye kavuşturmayı, daha adil bir iktidar paylaşımını güvence altına almayı ve yerel temsil yapılarını güçlendirmeyi gerektirmektedir. Ancak bu çabalar sadece güvenliğe odaklanmamalı, daha ziyade kurumsal reformu, ekonomik büyümeyi, iyi yönetimi ve insan haklarına saygıyı desteklemelidir.

□ Çatışma sonrası dönemin bir parçası olarak küresel güçler kurumların inşasına ve insanların güvenliğine odaklanmalıdır. Kurumlar istikrarlı bir geleceği güvence altına almak, devlet yapılarını yeniden güçlendirmek ve kamunun güvenliğini yeniden sağlayacak şekilde güvenlik sektöründe yapılacak reformları öne çıkarmak (silahlı milislerin statüsünü çözmek gibi) için önemlidir. Çok sayıda ülke içinde göçe zorlanmış veya mülteci durumuna düşmüş insanın varlığı göz önünde tutulursa, bu insanların geri dönüşünü güvence altına almak ve yeniden topluma entegrasyonlarını sağlamak amacıyla toplumsal taban düzeyinde büyük çabalar ortaya konmalıdır. Çatışmaların mağdurlarına yönelik hakikat ve yeniden uzlaşma girişimlerini başlatmak da gerekli olacaktır ve tüm bu faaliyetler sivil toplumla ortak bir şekilde gerçekleştirilmelidir.

□ Küresel güçler gelecekteki çatışmaları asgari düzeye indirmenin bir yolu olarak devletler arası ilişkileri ve karşılıklı bağımlılığı güçlendirmeye önem verebilir. Bu kapsamda ortak enerji projeleri ve daha fazla sınır aşan ticaret ile yatırım öne çıkarılabilir.

Ufuktaki Krizler

□ Kısa ve orta vadeli bölgesel savaş ve devletler arası çatışma tehlikelerinin ötesinde uzun vadede ortaya çıkması olası görünen birçok kriz vardır ve küresel aktörlerin bu krizleri ortaya çıkmadan önce çözebilmeleri için bölgedeki partnerleriyle beraber hareket etmesi gereklidir. Arap Baharı devrimlerinin gösterdiği gibi, yeterince istihdam ve siyasi alanda temsil edilmeyen ancak sayısı her geçen gün artan genç nüfus Orta Doğu devletlerinin istikrarı hususundaki asıl meseledir. Bu durum özellikle de Maşırık'ta görüldüğü gibi bir şiddetli çatışmadan uzak kalan (Libya hariç) Kuzey Afrika ülkeleri için kronik bir sorundur. Öte yandan, Ürdün ve Suudi Arabistan gibi diğer ülkeler de önümüzdeki yıllarda benzer sorunlarla karşı karşıya kalacaklardır.

□ Teorik olarak AB, bölgedeki devletlere bu tarz sorunları çözmeleri noktasında yardım edebilecek bir konumdadır. Kuzey Afrika'da böyle bir yardımı yapmak için ortaya koyduğu çabalar göz önünde tutulursa bu durum açıktır. Orta Doğu gençliğinin sosyo-ekonomik koşullarını geliştirmenin ötesinde, siyasi olarak genç nüfusu güçlendirmek için çabalar ortaya konmalıdır. Çin gibi diğer küresel aktörler de sahip oldukları ekonomik güç ve yatırım kapasitesi itibarıyla bu açıdan önemli bir rol oynayabilirler.

□ Küresel güçler, iklim değişikliğinin ortaya çıkardığı sonuçlar ve bölgedeki geniş alanların çölleşmesi konusunda bir şeyler yapılması için bölgedeki partnerleriyle birlikte hareket etmelidir. Bu durumlarla bağlantılı olarak ortaya çıkabilecek gıda güvensizliği ve kaynak kıtlığının yaratabileceği çatışma potansiyeli de bu çerçevede ele alınmalıdır.

□ Şu an odaklanılması gereken diğer sorunlar arasında bölgesel ölçekte nükleer silahların yaygınlaşması potansiyeli yer almaktadır.

Bu sorunun çözümü uluslararası ve bölgesel aktörler arasında hem devlet hem de toplumsal taban düzeyinde etkili bir iş birliğini gerektirecektir.

□ Her ne kadar henüz koşullar olgunlaşmamış olsa da kapsayıcı bir bölgesel güvenlik mimarisinin geliştirilmesine yönelik desteğin devam etmesi önemlidir. Bu mimari, (1) bölgedeki küresel ve bölgesel güçler arasındaki çatışmayı engelleyecek bir mekanizma görevini görebilir ve (2) bölgenin uluslararası hukuk ve küresel ölçekteki ulus devlet esaslı kurallar sistemine daha entegre hâle gelmesine yardımcı olabilir. Körfez veya Hürmüz Boğazı gibi alanlara odaklanan, bölgesel-altı çapta güvenlik düzenlemelerinin yapılması bir başlangıç noktası olabilir. Bölgedeki düşünce kuruluşlarının da gelecekte ortaya konabilecek formüllerin kavramsallaştırılması noktasında önemli bir rolü bulunmaktadır.

Dördüncü Bölüm - Ortadoğu'daki Enerji ve Güvenlik Sorunları

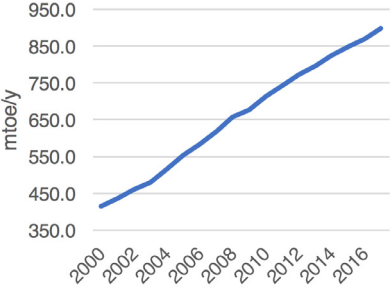
Bugün bildiğimiz Ortadoğu'nun oluşumunda enerji merkezi bir rol oynadı. Birden fazla açıdan toplumların hem ekonomik hem de siyasi gelişmelerine yön verdi. Enerji aynı zamanda Ortadoğu'nun dünyanın geri kalanıyla ilişkilerini tanımlayan kilit bir unsur olageldi.

Enerji alanındaki dönüşümler bölgenin karşı karşıya olduğu etkili siyasi ve ekonomik zorlukları birleştiriyor. Dönüştürücü bir etkiye sahip olan enerji alanındaki gelişmeler arasında aşırı büyüyen iç talep, iklim değişikliğinin sert etkileri (bkz. Bilgi Kutucuğu) ve hem ticari eğilimler hem de yakıt karışımı açısından değişen küresel pazarların uzun vadeli sonuçları yer alıyor.

Uzun vadede bu gelişmeler Ortadoğu'nun küresel enerji haritasındaki konumunu yeniden tanımlayabilir. Bugün bu gelişmeler zaten devasa siyasi ve ekonomik çalkantılar içerisindeki bölgeye ciddi bir belirsizlik ekliyor.

Bu bölüm, bu arka plan ışığında Ortadoğu'daki enerji, iklim ve güvenlik zorlukları arasındaki bağlantıyı tartışıyor. Bu amaçla makale, enerji ile bölgesel güvenlik, değişen enerji dinamikleri ile bölgenin enerji sorunları ve bunların enerji, güvenliğe etkileri ve reform için arz ettiği potansiyel ve kısıtlamalar arasındaki bağlantılara odaklanacaktır.

Bilgi Kutucuğu: Ortadoğu'da Enerji ve Çevre

Enerji	İklim
Ortadoğu'daki Birincil Enerji Talebi Büyümesi Kaynak: BP, 2018 2000 ile 2017 yılları arasında Ortadoğu, yıllık ortalama yüzde 5 veya 28 milyon ton petrol eşdeğerinden (MTPE) başlayarak, enerji talebinde güçlü yıllık artışlar yaşadı. Gelecekte enerjiye erişimi sağlamak bölge genelinde politika yapımcıları bekleyen büyük zorlukların başında geliyor.	Ortadoğu dünyanın diğer bölgelerine kıyasla iklim değişikliğinden daha fazla etkileniyor. Bölge bu bağlamda zaten sayısız zorlukla karşı karşıya. Ortadoğu muhtemelen aşağıdaki sorunlarla her geçen gün daha çok yüzleşecek: ● Daha yoğun ve uzun sıcaklık dönemleri ● Daha az ama daha yoğun yağış ● Düşen yeraltı su seviyeleri ● Kuraklıklar ● Toprak bozulması ● Toz ve kum fırtınaları ● Yükselen deniz seviyeleri Bu anlamda enerji verimliliği ve tasarrufunu arttırmaya paralel olarak uyum sağlama ve hafifletme adımlarının da atılması gerekecek.

Enerji ve Bölgesel Güvenlik Bağlantısı

Ortadoğu'da enerji alanındaki gelişmeler aşırı dalgalı bir arka plana karşı gerçekleşiyor. Bölgesel siyasi düzen bölge çapındaki siyasi ayaklanma ve çatışmaların gösterdiği gibi kademeli olarak dönüşüyor.

Bu sırada enerji alanında yaşanan gelişmeler dünyanın diğer bölgelerine kıyasla Ortadoğu siyaset ve ekonomisini hayati bir ölçüde daha fazla etkiliyor. Kilit faktörlerden bazıları ise şöyle:

- Çoğu Ortadoğu ülkesinde enerji iktidardaki rejimin siyasi meşruiyetinde ve dolayısıyla daha geniş anlamdaki siyasi istikrar açısından da merkezi bir öneme sahip. Etkili demokratik kurumların yokluğunda birçok devlet çoğunlukla yakıt, güç ve suyu yüksek oranda teşvik edilmiş fiyatlarla halka sunarak enerji sağlama üzerinden bir şekilde halkın rızasını almaya çalışıyor. Bölge genelinde bu durum hem enerji zengini hem de enerji yoksulu ülkelerde geçerliliğini koruyor.
- Bölgedeki petrol ve/veya doğal gaz zengini ülkelerde enerji, ekonomik çeşitlendirme stratejilerinde de merkezi bir role sahip. Bunlar değişen düzeylerde petro-kimya ve enerji yoğunluklu endüstrileri güçlendirmeye çalışıyor. Bu bakımdan ekonomik çeşitlendirmenin başarısı bol miktarda ucuz (devlet teşvikli) enerjinin var olmasına dayanıyor.
- Son olarak Ortadoğu'nun enerji ihraç eden ülkelerinde petrol ve doğal gaz ihracatından elde edilen gelir de dış politika hırsları (bölgedeki müttefik ve vekilleri finanse etmek gibi) ve petro-dolar diplomasisinde kilit bir rol oynuyor.

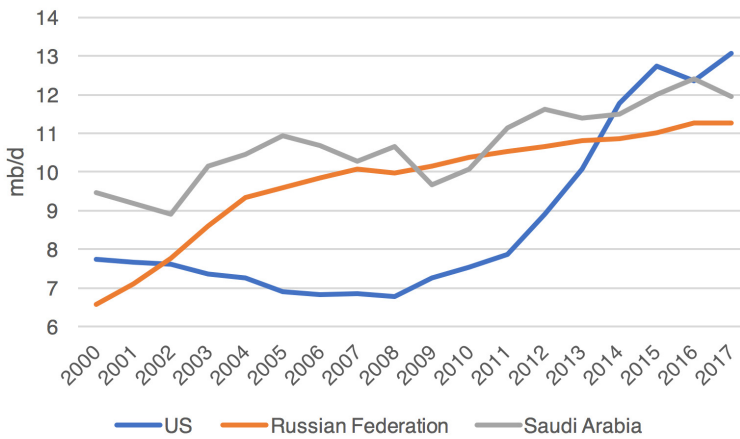
Ortadoğu siyaset ve ekonomisinin bu kilit faktörleri bölgenin çalkantılı jeopolitiği ve küresel enerji (iklim değişikliği dahil) alanındaki değişimlerin bir birleşimi tarafından dönüştürülüyor. Ortadoğu siyaset ve ekonomisindeki enerji ile ilişkili belirsizlikler hâlihazırda zaten yüksek bir düzeyde seyrediyor.

Değişen Enerji Dinamikleri ve Ortadoğu: Arzda Rekabet, Talepte Zorluklar

Küresel enerji piyasası köklü bir değişimden geçiyor. Dünya genelinde enerji karışımı, ticaret ve fiyatlara ilişkin yapısal kaymalar devam ediyor. Değişimin hız, kapsam ve etkilerine dair değerlendirmeler farklılaşsa da genel eğilim küresel enerji sistemlerinin yüksek karbondan düşük karbona geçişi yönünde.

Son yıllarda teknolojik buluşlar daha önce (ekonomik açıdan) erişilemeyen enerji kaynaklarının potansiyelini kullanıma açtı. Fosil yakıtlarda ise teknolojidaki iyileşmeler ve düzenleyici kısıtlamaların rahatlatılması ABD’de konvansiyonel olmadığı söylenen petrol ve doğal gaz üretiminde bir ‘devrime’ neden oldu.¹ Konvansiyonel olmayan üretim, 2000’lerin sonundaki yüksek petrol fiyatlarının dönemin daha pahalı teknolojilerine olan yatırıma izin verdiğinde yükselmeye başladı. Bu durum ABD’ye son on yılda petrol çıktısını iki katından fazla arttırma imkânı verdi. Bunun sonucunda ABD, Rusya ve Suudi Arabistan’ı geçerek dünyanın en büyük petrol üreticisi haline geldi.²

Şekil 1: Petrol üretimi: Rusya, Suudi Arabistan ve ABD

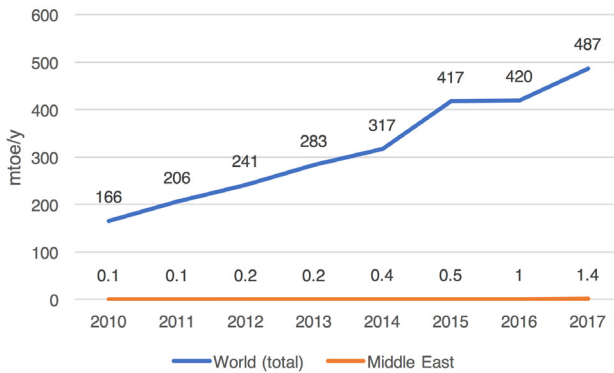

Kaynak: BP, 2018

Bu gelişmelere paralel olarak iklim değişikliğine ilişkin kaygılar son on yıllarda ulusal ve uluslararası düzeylerde birçok siyasi kararın alınmasında etkili oldu. En başta 2015 Paris Anlaşması kapsamında dile getirilen temel hedef, sera gazı salınımlarının azaltılması yönünde oldu. İlgili kararların hayata geçirilmesi arzulanının gerisinde kalsa da sahadaki gelişmeler iklimle ilgili boyutlara yönelik daha fazla hassasiyet olduğuna işaret ediyor.

Bu hassasiyet yenilenebilir enerjinin giderek yaygınlaşması ve enerji verimliliğinde buna paralel iyileşmelere kısmen yansıyor. Özellikle elektrik üretiminde yenilenebilir enerji son yıllarda giderek daha çok kullanılıyor (ama maalesef Ortadoğu'daki seviyeleri düşük). Bu ilerleme birkaç ülkedeki kamu destek planları ve yenilenebilir enerji alanındaki üretim maliyetlerinde yaşanan azalmalarla mümkün hâle geldi. Belirgin olarak güneş pili, yoğunlaştırıcı güneş kolektörü ve rüzgâr enerjisi büyük ölçüde ucuzlayarak birçok piyasada başarılı fiyat rekabetine olanak sağladı.³ 2010 ile 2017 yılları arasında dünyanın yenilenebilir enerji tüketimi (hidroelektrik hariç) 2,8 kattan fazla arttı ve yıllık ortalama enerji tüketiminde yüzde 15,6'lık bir büyüme gerçekleşti.⁴ Buna kıyasla küresel birincil enerji tüketimi aynı dönem içerisinde ortalama yüzde 1,6'lık bir artış yaşadı. (Bkz. Şekil 2).

Şekil 2: Yenilenebilir enerji tüketimi (Dünya ve Ortadoğu)

Kaynak: BP, 2018

Dünya son yıllarda enerji verimliliği konusunda da önemli iyileşmelere tanık oldu. 2000'lerin sonu ile 2010'ların başındaki yüksek petrol fiyatları teknolojik inovasyona yatırım yapılması açısından bir zorluğa karşılık gelen enerji verimliliğinde iyileştirme için ticari teşvikler sundu. Dahası iklim değişikliği ışığında dünya genelinde hükümetler enerji verimliliğini teşvik edici politikaları hayata geçirdi. 2010-2016 arasında küresel enerji yoğunluğu⁵ yıllık ortalama yüzde 2,1'lik bir düşüş yaşadı. Bu gelişme, 1970-2010 arasındaki yıllık ortalama düşüş oranının sadece yüzde 1,3 olduğu önceki 40 yıla kıyasla önemli iyileşmeleri yansıttı keskin bir tezat oluşturuyor.⁶

Bu gelişmeler yaşanırken petrol fiyatları çöktü. Haziran 2014'te varil başına 114 doların üzerinde işlem gören Brent petrolü Ocak 2016'da 30 doların altına kadar değer kaybetti. Bu fiyat düşüşüne rağmen birçok konvansiyonel olmayan petrol ve doğal gaz üreticisi üretim maliyetleri düştüğü için piyasada tutunabildi. Bu sırada yenilenebilir enerji tüketimi de politika desteği ve düşen maliyetler sayesinde istikrarlı bir şekilde büyüdü. 2017 ve 2018'de petrol fiyatlarında yaşanan (kısmi) toparlanma ve kısa ve orta vadedeki ciddi fiyat dalgalanmalarına rağmen genel eğilim uzun vadede daha düşük fiyatlara işaret ediyor.

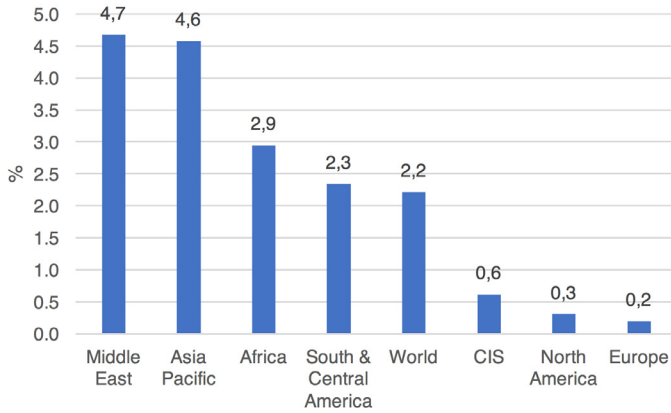
Bu arka plan ışığında ufukta arz tarafında artan seçenekler sunan az çok bir "bolluk dönemi"⁷ görünüyor. Bu da fosil yakıt üreticileriyle enerji taşıyıcıları arasında büyüyen bir rekabete yol açıyor.

Ortadoğu'nun büyük petrol ve doğal gaz rezervlerinin küresel enerji için büyük önem taşımaya devam edeceği açık. Düşük jeolojik üretim maliyetleri sayesinde Ortadoğu petrol ve doğal gazı öngörülen tüm fiyat ortamlarında başarıyla rekabet edebilir. Fakat buna paralel olarak dünya genelindeki enerji gelişmeleri giderek hem enerji taşıyıcıları hem de coğrafi konum açısından yeni tedarikler tarafından şekillenecek. ABD'deki konvansiyonel olmayan petrol ve doğal gaz üretimi de piyasaya hidrokarbon arzını arttırmaya devam edecek.

Benzer şekilde yenilenebilir enerji taşıyıcıları birçok sektörde (özellikle elektrik/güneş pili) giderek ucuzlamaya ve maliyet açısından rekabetçi olmaya devam edecek.⁸

Bu arada Ortadoğu'da belli bir eğilim öne çıkıyor: Bölge genelinde enerji talebinde belirgin bir artış. Mutlak verilere göre 2000 ile 2017 yılları arasında birincil enerji talebi 415'ten 897 MTPE'ye (iki katının üstüne) yükseldi. Bu artış yıllık ortalama yüzde 4,7'lik bir büyümeye tekabül ediyor. Aynı dönem içerisinde küresel enerji talebinde yıllık ortalama sadece yüzde 2,2'lik bir büyüme yaşadı. Ortadoğu'daki enerji talebinde yaşanan görece artışlar enerji talebinin yıllık ortalama yüzde 4,6 büyüdüğü ekonomik olarak canlı Asya-Pasifik bölgesinden bile fazla.⁹ Bu durum Ortadoğu'nun dünyanın görece en hızlı büyüyen enerji talebine sahip olduğunu gösteriyor.

Şekil 3 : Dünya bölgelerine göre yıllık ortalama enerji talebi artışı (2000-17)

Kaynak: BP, 2018

Bu bağlamda Ortadoğu'da enerji arzı ile talebi arasındaki farklı büyüme oranlarını vurgulamakta fayda var. 2017 yılıyla birlikte bölgenin birincil enerji talebini oluşturan petrol ve doğal gazın üretimindeki artış, talep artışından bariz bir şekilde daha yavaş oldu. 2000-2017

yılları arasında petrol ve doğal gazın toplam çıktısı yıllık ortalama yüzde 2,7'lik bir büyüme oranını geçemedi. Petrol ve doğal gaz üretim artışları sırasıyla ortalama yüzde 1,6 ile 7,1 oranında seyretti. Bu durum Ortadoğu'da artan doğal gaz kullanımını yansıtarak petrolden doğal gaza bir geçiş olduğunu gösteriyor. Ancak genel anlamda doğal gaz kullanımındaki artış, toplam rakamların da gösterdiği gibi bölgenin talep artışını sadece kısmen karşılıyor.

Sözün kısıası Ortadoğu'da enerji üreten ülkelerin karşısında iki yönlü bir sorun var: Küresel sahnede arz tarafındaki rekabet artıyor. Bölgesel düzeyde ise talep tarafındaki gelişmeler (hem enerji zengini hem de enerji fakiri ülkeler için) giderek bir sorun hâline geliyor. Bu yeni durum bölgede enerjinin rolünü değiştiriyor. Ortadoğu geleneksel olarak dünyanın enerji arzının önemli bir kaynağı olmuştur (ve olmaya devam ediyor) ama bölge giderek enerji talep merkezi hâline de geliyor. Bu gelişmeye birkaç zorluk eşlik ediyor.

Ortadoğu'nun Karşı Karşıya Olduğu Enerji Sorunları

Enerji alanında değişen dinamikler Ortadoğu'yu birçok açıdan etkileyecek. Ülke içinde, bölge düzeyinde ve uluslararası arenada Ortadoğu ülkeleri küresel ölçekte büyüyen konvansiyonel olmayan fosil yakıt, yenilenebilir enerji ve enerji verimlilik teknolojilerinin kullanımı ve bölge içinde hızla büyüyen iç talep ışığında birkaç sorunla muhatap olmak zorunda kalacak.

Doğal olarak bu zorlukların kapsam ve niteliği ülkeden ülkeye değişiyor. Yine de birkaç genel gözlem yapılabilir:

- Ortadoğu'nun petrol zengini devletleri artan bir rekabetle karşı karşıya. Bir taraftan petrol ve doğal gazda uluslararası pazar payı için artan bir rekabet var. Öte taraftan ise rekabet petrol ve doğalgaz üreticileri/sağlayıcıları ve diğer enerji taşıyıcıları arasında da yükseliyor.

■ Bunun ötesinde daha temel bir soru gündeme geliyor: Gelecekte petrol ve doğal gaz rezervleri için bir pazar dahi olacak mı? Henüz kestirilemeyen bir nokta da alternatif enerji taşıyıcılarına geçişin petrol ve doğal gaz talebini tamamen bitirecek olması. Petrol örneğinde Uluslararası Enerji Kurumu (UEK) talep artışının 2025 ile 2040 arasında belirgin bir yavaşlama yaşayacağını bekliyor.¹⁰ Bu durum Ortadoğulu (ve diğer) fosil yakıt üreticileri için bir sorun teşkil ediyor çünkü yatırım kararları ve bunların gelecekteki dönüt oranları konusundaki belirsizliği keskin bir şekilde arttırıyor. Her hâlükârda petrol için her zaman bir pazar olacağına dair netlik ticari yahut siyasi sebeplerle kademeli olarak azalıyor. Bu belirsizlik altında petrol ve doğal gaz için uzun vadeli stratejik planlama giderek daha da karmaşık bir hâl alıyor.

■ Ortadoğu'daki tüm devletler enerji arz güvenliği konusunda çeşitli zorluklarla karşı karşıya. Artan nüfus, ekonomik faaliyet ve teşviklerin sonucunda aşırı tüketim nedenleriyle hızla büyüyen enerji talebi Ortadoğu enerji sistemlerine büyük baskı uyguluyor. Bu bağlamdaki zorluklar iki katmanlı. Bir yandan Ortadoğu ülkeleri ya kendi üretim kapasitelerini genişleterek ya da ithalat aracılığıyla enerjiye erişimlerini temin etmek zorunda kalacak. Öte yandan enerji altyapısı (güç nakil şebekeleri, boru hatları vb.) da yeterince genişletilmek zorunda olacak.

■ Ortadoğu'da son yıllardaki eğilim artan iç enerji talebini karşılamak için genellikle doğal gaz kullanımını arttırmak oldu. Bu eğilim hem ticari hem de çevresel anlamda makul olsa da (içerideki doğal gaz kullanımında ihracat için ayrılan petrolün payını arttırıyor ve doğal gaz daha çevre dostu) doğal gaza erişim ülkeden ülkeye çok farklılık gösteriyor. Genel anlamda bölge geniş doğal gaz rezervlerine sahip ama petrol zengini devletler aynı zamanda doğal gaz zengini de değil (bunun tersi de doğru). Üstelik

bölgedeki Ürdün ve Türkiye gibi bazı devletlerin geniş hidrokarbon rezervlerine hiç erişimi yok. Siyasi kaygılar nedeniyle bölgedeki enerji yoksulu ülkeler (Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Suudi Arabistan ve BAE gibi) komşuları İran ve Katar'ın bol rezervlerini kullanmak yerine doğal gazı gemilerle (sıvılaştırılmış doğal gaz [LNG] olarak) ithal ediyor. Başka bir deyişle jeopolitik gerilimler Ortadoğu'da bölge içi doğal gaz pazarının oluşmasını önüyor.

■ Ortadoğu'yu etkileyen enerji gelişmeleri artan bir seviyede bölge içinde de şekillenecek. Çeşitli ülkelerin enerji sektörlerinin entegrasyonu daha geniş siyasi ve ekonomik gelişmelerle birlikte artıyor. Tarihsel olarak petrol ve doğal gaz ihraç eden bölge ülkeleri için enerji sektörü ile ülkenin geri kalanı arasındaki ana bağlantı petrol ihracatı gelirlerinin iç tüketim açısından kullanılmasına imkân tanıyordu.¹¹ Bunun sonucunda Ortadoğu'yu etkileyen enerji alanındaki gelişmelerin bölgede olup bitenlerle pek bir ilgisi yoktu. Çok geniş ölçeklere kadar küresel arz-talep dengesine ilişkin (bütçe) kaygılar da enerji alanındaki karar alım süreçlerini şekillendiriyordu.

■ Hem nüfuslar hem de ekonomik faaliyetler artarken iç talebi karşılamak da Ortadoğu enerji politikası için merkezi bir kaygıya dönüştü. Fars Körfezi ülkelerinde bu zorlu durum ekonomik çeşitlendirme stratejilerinin petro-kimya ve enerji yoğunluklu endüstriler etrafında odaklanmasıyla daha da pekişiyor.

Farklı ülkelerin reform gündemlerini başarıyla uygulama oranları oldukça tartışmalı kalsa da iç enerji tüketimi artacak. Bölge içinde enerji gelişmelerini giderek şekillendiren koşullara aynı zamanda ciddi karmaşıklıklar da ekleniyor. Bölgenin daha geniş siyaset ve ekonomi arenasıyla entegrasyonu etrafında dönen, derin siyasi ve ekonomik krizlerden oluşan konular enerji alanındaki karar alma süreçlerine

öyle ya da böyle tesir edecek. Ortadoğu'nun ekonomik tarihi dikkate alınacak olursa bu süreçler ticari olarak makul uzun vadeye odaklanan sonuçların aleyhine gelişecek denebilir.

İklim Değişikliğinin Büyüyen Sorunları

Enerji alanındaki gelişmelere paralel olarak Ortadoğu iklim değişikliğiyle ilgili ciddi sorunlarla karşılaşacak. Küresel enerji sistemi kademeli olarak yüksek karbondan düşük karbona geçiyor olsa da bu değişimin hızı iklim değişikliğinin bölgedeki sert etkilerinden kaçacak boyutlarda değil. İklim değişikliğinin olumsuz etkileri Ortadoğu'yu ciddi anlamda etkileyerek birçok örnekte bölgeyi dünyanın diğer yerlerine kıyasla çok daha sert vuracak. Bu sonuçlardan bazıları şöyle:

- Daha yoğun ve daha uzun sıcaklık dönemleri: Bölge genelinde sıcaklıklar önemli oranda artacak ve yılın sıcak ayları daha uzun olacak. Fars Körfezi gibi bazı yerlerde sıcaklıkların 50°C'ye kadar ulaşip sıcak aylarda gecelerin 30°C'nin altına da düşmemesi bekleniyor.
- Daha az ama daha yoğun yağışlar: Hâlihazırda zaten su yetersizliğiyle karşı karşıya olan Ortadoğu bölgesinde daha az yağmur yağacak. Aynı zamanda yağışlar daha kısa ve daha ekstrem olup selleri emme konusunda toprağa büyük baskı uygulayacak.
- Düşen yeraltı su seviyeleri: Aşırı kullanım ve az yağış nedeniyle bölgedeki yer altı su seviyelerinin düşmesi bekleniyor.
- Kuraklıklar: Yükselen sıcaklıklar ve azalan yağışların sonucu olarak bölge daha fazla kuraklıkla karşı karşıya kalacak.
- Toprak bozulması: Tarihsel olarak Ortadoğu'daki geniş arazilerin çoğunluğu ekilebilir değildi. Yine de hızla artan nüfusların gıda ihtiyacını karşılamak amacıyla bu bölgelerde tarımsal faaliyetler teşvik edildi ve bu da toprak bozulmasını ciddi anlamda tetikledi.

- Toz ve kum fırtınaları: Toprak bozulması ve çoraklık nedeniyle toz ve kum fırtınaları daha sık gerçekleşerek toplumların üzerindeki baskıyı arttıracak.
- Yükselen deniz seviyeleri: Bu özellikle Abu Dabi, Doha, Dubai, İstanbul, Cidde, Kuveyt Kenti, Manama ve Muskat dahil kıyılarda veya sahil şeritlerinin yakınında bulunan şehirler için büyük tehlike arz ediyor.¹²

Bu arada Ortadoğu, iklim değişikliğinin sadece mağduru değil aynı zamanda tescilli bir faili de. Göreli rakamlarla Ortadoğu ülkelerinin karbondioksit salınımı diğer tüm bölgelere kıyasla son on yılda daha hızlı bir oranla arttı.¹³ Bu da düşük enerji verimliliğinin sürdüğü ve yenilenebilir enerji potansiyelinin (özellikle güneş pili) hiç kullanılmadığı bölgenin enerji tüketim ve üretimi ile yakından ilişkili. Bir yandan gelir elde etme ihtiyacı (bölgenin petrol ve doğal gaz ihracatçıları örneğinde) ve yükselen iç enerji taleplerinin karşılanması ihtiyacı göz önüne alındığında bölgenin petrol ve doğal gaz üretim eğilimlerini tersine çevirmesini (çıktıyı azaltmasını) beklemek hiç gerçekçi görünmüyor. Öte yandan yukarıda tartışılan siyasi ve ekonomik istikrara ilişkin değerlendirmeler ışığında, hükümetlerin enerji yoğunluğunu (teşvikleri kısarak) iyileştirmeyi amaçlayan politikaları hayata geçirmesini beklemek de gerçekçi görünmüyor.

Bu yüzden bölgenin karmaşık siyasi ve iktisadi durumunun bölgeyi iklim değişikliğini hafifletme potansiyeli olan adımları tam olarak benimsemekten alıkoyması muhtemeldir. Bu da muhtemelen iklim değişikliğinin etkilerinin, bölge insanların gündelik hayatı ve ekonomik faaliyetleri açısından giderek daha fazla sorun çıkaracağını gösteriyor.

Devletler ve daha geniş anlamda Ortadoğu'daki insanlar için iklim değişikliğinin sonuçları devasa olacak. Çok genel anlamda hayat daha da zor ve maliyetli olacak. Örneğin suya erişimi sağlamak daha da zorlu

olacak. Ekstrem hava olayları normal hayatı ve ekonomik faaliyetleri karmaşıktıracak. Böylelikle bölgenin petrol ve doğal gaz zengini ülkelerinin ekonomik çeşitlendirme faaliyetleri de sekteye uğrayacak. Tarım söz konusu olduğunda, zaten sınırlı olan kalkınma ihtimalleri yok olarak tarımsal verimlilik ve gıda güvenliğini ciddi anlamda olumsuz etkileyecek. Bazı analistler bölgenin Fars Körfezi'ndeki bazı yerlerinin ciddi önlemler alınmazsa bu yüzyılın sonunda "yaşanmaz" bir hâle geleceğini bile bekliyor.¹⁴

İklim değişikliği genel anlamda zaten aşırı çalkantılar içerisindeki bölgede çok büyük zorluklar çıkaracak. İklim değişikliği artıp Ortadoğu'daki etkileri daha da sert hissedildikçe toplumsal, ekonomik ve nihayet (jeo)politik baskılar da yoğunlaşacak. Özellikle bu bağlamda iklime dair değerlendirmeler Ortadoğu ülkelerinin politikalarında (hâlâ) belirleyici değil. Gerçekte ise Ortadoğulu karar alıcılar gelecekteki zorlukların büyüklüğünü hafife alma eğiliminde.

Enerji ve Güvenlik: Reformun Etki ve Sınırları

Yukarıda tartışılan zorluklardan her biri zaten tehlikeli bir biçimde çalkantılı olan güvenlik ortamının üzerine daha büyük bir baskı uyguluyor. Aynı zamanda çeşitli sorunlara hitap edecek reformların zemini de sınırlı çünkü reformlar kısa vadede sancılı sosyo-politik bozulmalara neden olma eğilimi taşıyor.

Rehabet

Uzun vadede hem fosil yakıt üreticileri hem de alternatif enerji taşıyıcılarının yarattığı rekabet ortamı Ortadoğu'nun petrol ve doğal gaz ihraç eden ülkelerinin gelirlerini tehdit edecek. Farklı ekonomik çeşitlendirme girişimlerine rağmen hidrokarbon ihracatından elde edilen gelirler, Ortadoğu'nun çoğu petrol ihracatçısının hükümet bütçelerinde merkezi bir önemde olmaya devam ediyor.

Yakın geçmişteki deneyimler aslında bir ikilemi ortaya koyuyor. 2014 yılında Ortadoğu'nun en büyük enerji tedarikçisi konumundaki Suudi Arabistan'ın liderliğinde geleneksel petrol ihraç eden ülkeler fiyatları aşağı çekerek konvansiyonel olmayan üreticileri sektörden ayrılmaya zorlamak amacıyla pazara bir yığınak yaptı. Petrol fiyatları gerçekten de düştü. Ancak bu ülkeler her ne kadar üretimlerini bir derece düşürmeye zorlanmış olsalar da konvansiyonel olmayan rakipler sektörde tutunmayı başardı. Fakat bu sırada Ortadoğu'da petrol ihraç eden ülkelerin hükümetleri ciddi bir darlık yaşadı. Varil başına 30 dolar civarında seyreden petrol fiyatları sıfır kâr noktasının da altındaydı. Bunun sonucunda kamu bütçeleri açık veriyor, hükümetler tasarruflarını hızla tüketmek zorunda kalıyorlardı.¹⁵ Kasım 2016'da bütçe baskıları artarken Suudi Arabistan liderliğindeki Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) ve Rusların başını çektiği bir grup OPEC-dışı petrol ihracatçısı küresel petrol arzını sınırlamak için üretim kısıtlaması konusunda anlaştı. Bu grup, belli bir ölçüde petrol fiyatlarını Ekim 2018'de Brent petrol varil başına 85 dolara kadar yükseltmeyi başardı. Ancak böyle yaptıkları için konvansiyonel olmayan üreticilerden gelen rekabet yeniden toparlandı. Benzer şekilde petrol fiyatlarındaki yükseliş diğer enerji taşıyıcılarını da (yüksek maliyet sebebiyle daha pahalı olsa da) teşvik etti. Aynı zamanda petrol fiyatları çoğu Ortadoğulu petrol üreticisi konumundaki ülkenin sıfır kâr seviyesi altında kalmaya devam etti.

Ortadoğulu petrol ihracatçıları, bu ülkelerin üretimi kısıması sonucunda petrol fiyatlarının yükselmesinin de gösterdiği gibi, küresel enerjide önemli bir nüfuz sahibi olmayı sürdürüyor. Fakat aynı zamanda bu olay geleneksel üreticilerin uzun vadedeki gidişatı tersine çeviremeyeceğini de ortaya çıkardı. Bu sebeple, konvansiyonel olmayan hidrokarbon üreticileri ve alternatif enerji taşıyıcıları arasındaki rekabet Ortadoğu'daki petrol ihraç eden ülkelerin uzun

vadeli gelir kaynağı ve ekonomi modellerini tehdit etmeye devam edeceği gibi muhtemelen bu durumu aşındırmayı sürdürecektir. Böylece bölgenin petrol ihracatçılarının ekonomik sistemleri üzerindeki baskı büyüterek uzun vadedeki istikrarlarına dair belirsizlikleri de arttıracaktır.

Enerji Arz Güvenliği

Ortadoğu'da keskin bir şekilde yükselen enerji talebi bölge ülkeleri üzerinde ciddi bir baskı uyguluyor. İç enerji talebini karşılamada yaşanacak her başarısızlık zaten kırılgan olan toplumlara daha fazla istikrarsızlık getirecek. Elektrik kesintileri ve diğer geçici enerji arzı durdurma yöntemleri sadece olumsuz ekonomik sonuçlar doğurmuyor aynı zamanda toplumsal ve siyasi gerilimleri tırmandırma potansiyeli taşıyor.¹⁶

Ortadoğu genelinde yoğun enerji tüketimi yoğun teşvikler tarafından tetikleniyor. Monarşilerden fiili otoriter cumhuriyetlere kadar siyasi rejimler nüfuslarını aşırı indirimli fiyatlarla enerji ve diğer malları teklif ederek yatıştırmaya çalışıyor. Bu da oldukça verimsiz tüketim eğilimlerine neden olarak aşırı tüketimi tetikliyor. Bu yüzden Ortadoğu'nun enerji yoğunluğu dünyanın en kötülerinde kabul ediliyor.

Fakat bakıldığında reformlar da sorunlu. Bölge genelinde teşvikleri kaldırma girişimleri Mısır, İran, Irak, Ürdün ve Suudi Arabistan gibi ülkelerde halk protestolarını alevlendirdi. Etkili sosyal politika planları olmadığı sürece teşvik reformlarının başarılı olma ihtimali de düşük. Bu durum en azından bölgenin en kalabalık ülkelerinde böyle. Fakat daha az nüfusa sahip olan BAE gibi ülkelerde teşvik reformları birkaç olumlu deneyim sağladı.¹⁷ Ama genel anlamda edinilen tecrübeler, Ortadoğu'daki teşvik reformlarının zaten sorunlu olan bölgede en azından kısa vadede istikrarı azaltma eğilimi taşıdığını gösteriyor.

Ancak reformların olmaması durumunda enerji arzındaki güvenlik riskleri, Ortadoğu'nun daha uzun vadedeki istikrarını tehdit ediyor. Mevcut tüketim artışı eğilimleri etkili bir şekilde yavaşlatılmazsa enerjiye erişim gelecekte garanti edilemeyebilir ki bu durum büyük ihtimalle kaosa davetiye çıkaracak.

Enerji Alanındaki Gelişmelerin Bölgenin Siyaset ve Ekonomisine Artan Entegrasyonu

Ortadoğu'da artan iç talebin bir sonucu olarak enerji alanındaki gelişmeler giderek daha çok bölgenin geniş anlamda siyaset ve ekonomisine karışıyor. Bunlar silahlı çatışmalar gösteren birçok kriz, rejimlerin sorgulanan meşruiyeti, ekonomik duraksama, işsizlik ve yetersiz sosyo-politik düzenlemeler içeriyor.

Böylece bölgenin siyasi ve ekonomik karmaşıklıkları hükümet liderliğinde uzun vadeli enerji planlaması alanını daraltıyor. Ülke içinde enerji politikaları muhtemelen siyasi istikrara ilişkin oldukça kısa vadeli kaygılar tarafından yönlendirilecek.¹⁸ Bölgesel seviyelerde ise birçok vakada görülen sınır ötesi çatışmalar ve siyasi gerilimler, aksi takdirde ticari anlamda makul olacak çözümlerin uygulanmasını engelliyor.¹⁹

En kötü senaryoda yukarıda tartışıldığı üzere bu durum enerji arz güvenliğini tehdit edebilir. Her hâlükârda bölgenin karmaşık siyasi ve ekonomik durumunun enerji alanında ekonomik açıdan optimalden düşük sonuçlara yol açması kuvvetle muhtemel görünüyor. Ekonomik anlamda bu durum zaten ekonomik performansı düşük ve devasa ekonomik zorluklarla karşı karşıya olan bir bölgede refah kaybına neden olacak.

Bölgenin en çok kullanılan iki enerji kaynağı olan petrol ve doğal gaz arasında farklar var. Ortadoğu devletleri genel olarak yurt içinde doğal gaz kullanımını arttırmaya çalışsa da petrol hâlâ bir numaralı

enerji ihracatı kaynağı.²⁰ Bu nedenle doğal gaz bölgenin iç siyaseti ve ekonomisine petrolden daha fazla entegre durumda. Yine de iki kaynak da etkileniyor çünkü doğal gaz ülkelerin iç enerji karışımlarında petrolün yerini istenen hızda alamayabilir.

Bunların yanında iklim değişikliğinin oluşturduğu devasa sorunlar arasında uyum sağlama adımlarının ne derece atılabileceği net değil. Ortadoğu ülkeleri bölgede genel anlamda çalkantılı olan durumun sosyal dokusuyla yakından bağlantılı engellerle karşı karşıya görünüyor.

Her hâlükârda iklim değişikliğine uyum tedbirleri ciddi harcamalar gerektiriyor. Bu da fonları ekonomik anlamda üretken girişimlerden çekmeye neden olacak. Bölge zaten yatırım (sadece yabancı yatırımı değil) eksikliğinden muzdarip olduğu için iklim değişikliğine uyum tedbirlerini maliyetlerinin ekonomik büyümeyi (iklim değişikliğinin olmadığı senaryoya kıyasla) azaltması oldukça muhtemel. Kısacası iklim değişikliği Ortadoğu'da ekonomik büyümeye ket vuracak. Genellikle daha zengin (petrol veya doğal gaz ihraç eden) ülkeler klimaların arttırılması, hava kirliliğini azaltmaya yönelik toplu taşıma projelerinin iyileştirilmesi veya su yönetim sistemlerinin yürürlüğe konması gibi adımları atabilecek seviyede olmalı. Ancak daha yoksul devletler bu tedbirlere muhtemelen daha az kaynak ayırabilecek. Genel anlamda ekonomik çeşitlendirme ve kalkınma çabaları iklim değişikliğinin etkilerini hafifletme adımlarının maliyetlerinin de bir sonucu olarak yavaşlayacak (en azından iklim değişikliğini hafifletme çabalarına harcanacak fonların ekonomik olarak üretken girişimlere yatırım yapmak için kullanıldığı bir senaryoya kıyasla).

Genel Görünüm: Kısa Vadeli İstikrarsızlık mı Uzun Vadeli İstikrarsızlık mı?

Hem uluslararası hem de bölgesel düzeylerdeki enerji gelişmeleri Ortadoğu'daki gerilimleri çok daha fazla kötüleştirme potansiyeline sahip. Tüm bunlarda gerilim kısa vadeli istikrar kaygılarıyla uzun

vadedekiler arasında görünüyor. Kısa vadede reformlar birçok örnekte halkın muhalefetini tetikleyerek böylece muhtemelen zaten sorunlu olan bir bölgeye yeni istikrarsızlıklar ekleyecek. Ancak reformları başlatmamak da konuları uzun vadede sorunların gelecekte yoğunlaşıp daha büyük istikrarsızlığa neden olduğu daha da karmaşık bir hâle dönüştürecek.

Burada bir tür kısır döngü var: Çalkantılı siyaset bölge ülkelerinin enerji sorunlarını ele almasını zorlaştırıyor. Fakat bu enerji sorunlarının da zaten sorunlu olan bölgede istikrarsızlığı ciddi anlamda arttırma potansiyeli var. Her hâlükârda her ne kadar bölge çapındaki çok sayıda siyasi kriz ve çatışmanın gölgesinde kalsalar da Ortadoğu'da enerji ile güvenlik arasında güçlü bir bağlantı bulunuyor.

Referanslar

- 1- “Konvansiyonel olmayan” ifadesi geleneksel sondaj yöntemleriyle kullanılamayan petrol ve doğal gaz rezervleri anlamına geliyor. Bunların yerine hidrolik çatlatma (kırma) ve yatay sondaj teknolojileri uygulanıyor.
- 2- 2007 yılında günlük 6,9 milyon varilden 2017’de 13 milyon varile.
- 3- IRENA (2018), s. 34.
- 4- 171 milyon ton petrol eşdeğerinden 487 MTPE’ye. Aksi belirtilmediği sürece tüm enerji verileri BP (2018) raporundan alınmıştır.
- 5- Enerji yoğunluğu bir ekonomideki GSYİH içerisindeki her birimin üretimi için gereken enerji miktarını ölçer. Böylece zamana ve mekâna göre enerji verimlilik düzeylerini değerlendirip karşılaştırmayı mümkün kılar.
- 6- IEA (2017).
- 7- Ellinas (2018).
- 8- Bkz. örn. IEA (2018).
- 9- Ortadoğu enerji talebinin ardında artan nüfus, ekonomik faaliyetler (birçok örnekte enerji yoğunluklu sanayileşme politikaları) ve teşviklerin bir sonucu olarak kitlesel aşırı tüketimin birleşik bir etkisi bulunuyor.
- 10- IEA (2018).
- 11- Daha geniş rantçı devlet literatüründe tartışıldığı üzere.
- 12- Bkz. örn. Pal ve Eltahir (2015) veya World Bank (2016).
- 13- Göreli rakamlarla Ortadoğu Karbondioksit Salınımları 2007-2017 yılları arasında yüzde 38 oranında artarak Asya’yı (yüzde 29) geçti. Bkz. BP (2018).
- 14- MIT News (26 Ekim 2015).
- 15- O dönemde Suudi Arabistan örneğinde Uluslararası Para Fonu (IMF) ülkenin beş yıl içinde parasız kalabileceğini öngörüyordu. Bkz. Bloomberg (21 Ekim 2015).
- 16- Mesela Mısır örneğinde, Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi ve Abdülfettah es-Sisi döneminde elektrik kesintileri ve yakıt kıtlıkları halk protestolarına neden olarak Mursi iktidarının son bulmasında azımsanmayacak bir rol oynadı. Bkz. Guardian (20 Ağustos 2014).
- 17- El-Katiri (2018).
- 18- Yukarıda tartışılan teşvik reformu örneğinin de gösterdiği gibi.
- 19- Örneğin Fars Körfezi’nde Katar’da geniş rezervler bulunmasına ve Suudi Arabistan’ın ihtiyaçlarının büyümesine rağmen Katar ve Suudi Arabistan doğal gaz ticaretine yönelik adım atmıyor. Benzer şekilde 2000’lerdeki karmaşık siyaset İran ile Birleşik Arap Emirlikleri arasındaki bir doğal gaz ihracat projesinin hayata geçirilmesini önledi.
- 20- Bölgenin lider doğal gaz ihracatçısı Katar bu kurala istisna.

Bibliyografya (4. Bölüm)

Bloomberg (2015, 21 Ekim): 'Saudis Risk Draining Financial Assets in 5 Years, IMF Says'. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2015-10-21/saudis-risk-draining-financial-assets-in-five-years-imf-says>.

BP (2018): BP Statistical Review of World Energy June 2018, Londra: BP.

EIA (2018): Annual Energy Outlook, Washington, DC: U.S. Energy Information Administration.

El-Katiri, Laura (2018): 'Oil and Resilience: Changing Energy Dynamics and the Smaller Gulf States'. Jalilvand, David Ramin/Kirsten Westphal (Hrsg.): The Political and Economic Challenges of Energy in the Middle East and North Africa. içinde Londra: Routledge.

Ellinas, Charles (2018): 'The Eastern Mediterranean - an energy region in the making'. Jalilvand, David Ramin/Kirsten Westphal (Hrsg.): The Political and Economic Challenges of Energy in the Middle East and North Africa. içinde Londra: Routledge.

Guardian (2014, 20 Ağustos): 'Egypt suffers regular blackouts due to worst energy crisis in decades'. URL: <https://www.theguardian.com/world/2014/aug/20/egypt-blackouts-energy-crisis-power-cuts>

IEA (2017): 'Energy Efficiency 2017', Market Report Series, Paris: International Energy Agency. URL: <https://webstore.iea.org/download/direct/160>.

IEA (2018): World Energy Outlook 2018, Paris: International Energy Agency.

IRENA (2018): 'Renewable Power Generation Costs in 2017', Abu Dabi: International Renewable Energy Agency. URL: https://www.irena.org/-/media/Files/IRENA/Agency/Publication/2018/Jan/IRENA_2017_

Power_Costs_2018.pdf.

MIT News (2015, 26 Ekim): 'Study: Persian Gulf could experience deadly heat'. URL: <https://news.mit.edu/2015/study-persian-gulf-deadly-heat-1026>

Pal, Jeremy ve Elfatih Eltahir (2015): 'Future temperature in southwest Asia projected to exceed a threshold for human adaptability', Nature Climate Change 6

World Bank (2016): 'Middle East and North Africa Climate Action Plan 2016-2020', Washington, DC: World Bank Group. URL: <http://pubdocs.worldbank.org/en/136861479174892204/MENA-CAP-Nov-14-Long-FINAL-8-countries.pdf>.

Sonuç

Bu kitap, Orta Doğu bölgesi açısından kritik bir zaman diliminde çıktı: Bölgenin iç savaşlarla, toplumsal kopuşlarla ve iklim değişikliğiyle yıkıma uğradığı, tüm toplulukların ve halkların belirsiz bir gelecekle karşı karşıya kaldığı bir dönem... Bölge, son on yedi yıl içerisinde Soğuk Savaş'ın sonlarına doğru ortaya çıkmış olan bölgesel düzene ait mirasın yıkılmasına sebep olan üç sarsıcı olay yaşadı. Bunların ilki, Irak'ın 2003 yılında işgal edilmesi ve bölgedeki güç dengesinin geri dönülemez bir biçimde değişmesiydi. İkincisi, 11 Eylül saldırıları ve bunun neticesinde bölgeye yönelik ABD öncülüğünde yapılan müdahaleydi. Üçüncüsü ise Arap Baharı ve halk ayaklanmalarına karşı bölgesel ve uluslararası ölçekte yıkıcı karşılıkların verilmesiydi. Bu kitabın yazıldığı sırada Orta Doğu, bölge içi diyalog ve iş birliğinin tarihin en düşük seviyelerinden birine gerilemesine tanık olurken, husumetler ve dış güçlerin sürekli olarak yaptığı müdahaleler sebebiyle de paramparça olmuş durumdadır.

Aynı zamanda bu meselelere toplu bir şekilde karşılık verebilmek için kapsayıcı bir bölgesel güvenlik mimarisine ihtiyaç duyulduğu konusunda bir konsensüs mevcut. Böyle bir mimari çatışmalardan kaçınacak mekanizmaları tesis edebileceği gibi, bir iş birliği ve bölge düzeyinde ortak politika yürütme atmosferi de oluşturabilir. Bu kitap, Orta Doğu bölgesinde şu an hüküm süren kargaşanın üstesinden gelebilmek için öneriler ortaya koyarken, bölgenin mevcut ve gelecekteki gidişatına ve dinamiklerine yönelik daha iyi bir kavrayış geliştirmeye çalışıyor.

Bu kitapta, Orta Doğu bölgesinde güvenliğe ilişkin gelişmeleri etkileyen meselelere dair 33 uzmanın görüşleri özetler halinde yer alıyor. Bu meseleler; modern ulus devletin çözülmesi, devlet dışı aktörler, bölgeselcilik ve bölgeselleşme ve son olarak da küresel

güçlerin bölge ile olan etkileşimleridir. Bu kitap ve kitapta yer alan bulgular, Orta Doğu'da Bölgesel Güvenlik Mimarisi teması altında birçok uluslararası ve bölgesel uzmanın dahil olduğu bir dizi atölye çalışması ve seminerin ürünüdür. Aşağıda, kitapta sunulan temel bulguların açıklamaları yer almaktadır.

Bir: Modern Ulus Devletin Krizi

Orta Doğu bölgesi, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından şekillenmiştir ve bölgedeki yeni devletlerin kuruluşu zayıf bir halk katılımıyla ve tepeden inmeci bir süreçle dayatılmıştır. Ortaya çıkan siyasal düzenler meşruiyetten yoksundu ve bunun neticesinde, daha baştan itibaren kronik bir istikrarsızlık sorunu yaşamıştır. Cumhuriyet veya monarşi yönetimleri olması fark etmeksizin tüm rejimler, otoritelerini dayatmak ve halklarını kendilerine tabi kılmak için aşırı derecede merkezileşmiş bir devlet biçimini benimsemişlerdir. Uzun bir süre, tüm etnik ve dini topluluklar yabancılaşmış, zulme maruz kalmış ve kendilerini bu devletlerce benimsenen zayıf toplumsal sözleşmeler karşısında umursanmamış hissetmişlerdir. Buna karşın, yönetici elitler kaynakların, ideolojilerin ve şiddet araçlarının yönetimi, ayrıca bölge dışından gelen destek ve koruma sayesinde otoritelerini muhafaza edebilmişlerdir. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından da doğrudan dış askeri müdahaleler, ekonomik eksiklikler ve nüfusun gençleşmesi olgularıyla birlikte, en zayıf durumda yer alan devletler halktan gelen baskıların altında dağılmış ve bölgeyi şiddet ile karşı şiddetten oluşan bir kısır döngüye sürüklemişlerdir.

İki: Devlet Dışı Aktörlerin Ortaya Çıkışı

Devlet dışı aktörler olgusu yeni bir fenomen değildir. Birçok vakada, bu aktörlerin varlıkları bölgede modern ulus devletlerin kurulmasından önceye dayanmaktadır. Arap Baharı birçok Arap rejiminin meşruiyetini sorgulanır hâle getirmiş ve 2013 yılına kadar birçok rejim yönetme

ve otoritesini dayatma yetisini kaybetmiştir. Bu durum da birçok silahlı devlet dışı aktörün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu aktörler doğaları gereği statükonun dışında faaliyet gösteren sosyo-politik aktörlerdir. Siyasal anlamda sınırlara meydan okumakta, diğer devletlerle savaşmak için sınırları geçmekte, toprakları işgal etmekte, yeni yönetim biçimleri kurmakta ve en önemlisi, istisna olmaksızın tüm işlevleri noktasında devletlere meydan okumaktadır. Belirtmeye dahi gerek yoktur ki devlet dışı aktörler birçok açıdan birbirinden ayrılmaktadırlar: Taleplerinin doğası, sıkıntılarının kaynakları, ideolojileri, kaynakları yönetme biçimleri ve yerel topluluklarla olan ilişkileri gibi... Tüm bu farklılıklara rağmen, hepsi net bir eğilimi takip etmektedir: Bir devlet zayıfladığında yahut güvenlik ve temel hizmetleri temin edemez hâle geldiğinde ortaya çıkmak. Bu aktörler bölge siyasetini şekillendirme hususunda her geçen gün etkilerini arttırmakta ve birçok vakada doğrudan devletin yerine geçmektedirler.

Üç: Bölgeselcilik ve Bölgeselleşme

Geçmişteki çabalara karşın, Orta Doğu küresel ölçekteki bölgeselleşme eğiliminin istisnası olmaya devam etmektedir. Genel olarak, bölgeselcilik resmi düzeyde devletlerin öncülüğünde bir gücün ortaya çıkmasına odaklanmakta ve belli derecede kurumsallaşmayı gerektirmektedir. Husumet ve çekişmelerle dolu olan Arap Ligi, İslam İşbirliği Örgütü, Arap Mağrib Birliği ve hatta özel Körfez İşbirliği Konseyi gibi bölgesel kurumlar ortak bir vizyonu benimseme ve ortak çıkarları iş birliği mekanizmalarına dönüştürme noktasında başarısız olmuştur. Tam tersine, “bölgeselleşme” kavramı siyasi, sosyal ve ekonomik etkileşim ile ortaya çıkan bir toplumsal bütünleşmeye işaret etmektedir. Sivil toplum örgütleri, devlet dışı aktörler ve halklar bölgesel entegrasyon noktasında çok daha fazla rol üstlenmektedir ve bu da Orta Doğu bölgesinde gerçekleşen ancak görünmeyen bir

bölgesel iş birliği türüdür. Her ne kadar devletler heybetli dursalar da halklar hâlâ devletleri pas geçip malların ve hatta insanların sınır aşan bir biçimde akışı noktasında, gayriresmi düzeyde iş birliği yapabilmektedir.

Dört: Küresel Güçlerin Orta Doğu Bölgesi ile Olan Etkileşimleri

ABD, AB ve Rusya gibi geleneksel bölge dışı aktörler bölgede sağlam bir zemin tahkim etmiştir ancak bir dizi yeni küresel aktör -Çin ve Hindistan da dahil olmak üzere- kendilerini bölgenin siyasi ve ekonomik düzenine dahil etmektedirler. Orta Doğu'nun bölgesel istikrarı sadece Batı için değil, aynı zamanda bu yeni beliren güçler için de kilit bir öneme sahiptir. Bölgedeki güvenlik sisteminin olası bir çöküşü, küresel çapta şok dalgaları yaratabilecektir. Orta Doğu'daki petrol sahibi devletler bu zamana kadar neredeyse bir asırdır Batı'nın enerji ihtiyaçlarını karşılamaktadır fakat son dönemlerde Çin ve Hindistan'ın artan enerji talebini karşılamak üzere odağın Doğu'ya doğru kayışına tanık olunmaktadır. Buna karşın bu kayma henüz Doğu'ya kurumsal çapta bir kayışa yol açmamıştır ve Washington bölgedeki temel karar verici konumunu korumaktadır. Küresel güçler istikrarı destekleme bağlamında, yaşanan sıkıntıları yatıştırmak ve bölgesel gerilimleri düşürmek noktasında pozitif bir rol oynamalıdır. Kararlı bir şekilde gerilimlerin düşürülmesi ve istikrarın desteklenmesi çabalarına daha önce hiç olmadığı kadar ihtiyaç vardır. Ancak küresel aktörler bölgedeki sosyo-politik yapıları dönüştürmekten ziyade statükoyu muhafaza etmeye daha fazla ilgi göstermektedirler.

Beş: Enerji ve İklim Değişikliği

Enerji Orta Doğu siyasetini birçok açıdan şekillendirmiştir. Bölgenin toplumsal, ekonomik ve siyasi gelişimini etkilemiş ve bölgenin dünyanın geri kalanıyla olan ilişkisini tanımlamıştır. Bugün bölge; artan iç enerji talepleri, tüketim alışkanlıklarındaki değişimler ve değişen küresel pazarlar da dahil olmak üzere enerji alanında yaşanan gelişmelere bağlı birçok zorlukla karşı karşıyadır. Bu değişimlerin, Orta Doğu bölgesinin

akıbetini değiştirme ve kırılgan bölgesel düzenine daha fazla yük getirme potansiyeli vardır. Benzer bir şekilde; iklim değişikliği, nüfus artışı, kentleşme ve ekonomik büyüme bölge çapında su ve gıda stoklarının daralmasına sebep olmaktadır. Bu zorlukların üstesinden gelmek için devletler acilen ekonomik portföylerini çeşitlendirecek yeni politikalar üretmeli ve enerji kaynakları üzerindeki küresel rekabeti idare ederken yenilenebilir enerjiyi benimsemelidir. Aynı zamanda, çeşitli zorluklara hitaben yapılacak reformlara ilişkin manevra alanı sınırlıdır ve reform yapmak mümkün olduğunda da bu genelde sancılı sosyo-politik deformasyonlarla yapılabilmektedir. Orta Doğu bölgesi de tam olarak böyle bir kısır döngü içerisinde. Son derece değişken olan siyasi dinamikler bölgedeki ölkelerin devamlı bir şekilde büyüyen ve artan enerji sorunlarına yönelik bir şeyler yapmasını güçleştirmektedir.

Öneriler

1. Orta Doğu'daki devletlerin krizine yönelik çözüm, yerel halkların düşüncelerine ve taleplerine saygı duyan, kapsayıcı ve çoğulcu yönetim yapıları kurmak noktasında başlamaktadır. İç politika meselelerine devlet merkezci bir paradigmayla yaklaşma konusundaki baskın tercihin kalıcı bir istikrar ve sürdürülebilir bir güvenlik düzeni oluşturma konusunda yetersiz ve nihayetinde elverişsiz olduğu görölmüştür. Toplulukların ve devlet dışı aktörlerin çoklu kimliklerinin, rollerinin ve tutumlarının tanınması suretiyle bunların gelişimine ilişkin daha geniş bir anlayışın ortaya çıkması gereklidir. Her bir ayrı vakaya ilişkin farklı stratejiler ve kavramlar benimsenmelidir. Şiddet ve silahlı çatışma yerine; gerilimi düşürme, uzlaşma, entegrasyon ve iktidarın makul bir şekilde paylaşımını öngören bir çerçeve geliştirilmelidir. Böyle çözümler halkları olumlu anlamda sistemle bütünleştireceği gibi şiddete başvurmaksızın otoriter rejimlerin sınırlanmasını da sağlayacaktır. Ayrıca, adem-i

merkeziyetçiliği benimsemek yegâne verimli yönetim yapısı değildir ancak bu tercih, sıkıntıların giderilmesinde ve ilgili aktörler arasında sorumlulukların daha iyi bir şekilde paylaştırılmasının güvence altına alınmasında işe yarayabilir. Aynı zamanda, iktidarın daha müreffeh ve sürdürülebilir bir biçimde dağılımı için güvenilir ve idari kapasitesi olan bir merkezin varlığı gereklidir.

2. Bölgenin refaha kavuşması için tek şans bölgeselciliktir, zira bölge içi iş birliği ve entegrasyon noktasında henüz başvurulmamış bir potansiyel vardır. Bölgeselcilik ortak bir sanayi politikası, daha iyi bir bağlantısallık ve teknolojiye, yeteneklere ve kaynaklara bölgesel ölçekte yatırım yapılması yoluyla teşvik edilebilir ancak başkaca yollar da bulunmaktadır. Bölgeselciliğin verimliliğini arttırmak için kapsayıcılığa yönelik kapsamlı bir adım atılmalıdır. Böylesi bir değişim birkaç seviyede yaşanmalıdır. Kapsayıcı ulusal anayasaların hazırlanmasından başlanıp daha sonra devletlerin bölgesel kurumlara üyeliği noktasında tüm etnik ve dini kısıtlamalar kaldırılmalıdır. Ek olarak, üye devletlerin bölgesel kurumların bağımsızlığını ve icra kapasitelerini güvence altına almak için olan katkılarının arttırılmasıyla bu kurumların finansal kapasiteleri genişletilmelidir. Dahası, Orta Doğu'daki bölgesel kurumlar diğer bölgelerle olumlu bir etkileşim içine girmeli ve iyi komşuluk politikaları oluşturmalıdır. Potansiyel bölge dışı partnerler arasında Afrika Birliği, ASEAN ve AB yer almaktadır. Bir diğer önemli iş birliği alanı da veri paylaşımıdır. Bu bağlamdaki iş birliği sadece terörle mücadele çabaları açısından kurgulanmamalı, ayrıca finans, gıda ve su güvenliği alanlarında da düşünülmelidir. Böyle bir iş birliği, bölgesel ekonomik entegrasyon, kolektif afet yönetimi ve stratejik bölgesel planlama konularında üretken bir ortam yaratabilir.

3. Ayrıca, küresel güçler sıfır toplamı oyun esaslı hesaplamalarını terk etmek için bölgesel aktörleri teşvik edebilirler. Bu, bölgedeki müttefiklerinin varoluşsal tehdit algılarını değiştirmeye

abalamalarıyla sağlanabilecektir. Daha da ötesinde, küresel glerin gayretleri kurumların inşasına ve insan güvenliğine odaklanmalıdır. Güvenlik alanına ilişkin yapılacak reformlar, devlet kurumlarına olan kamu güvenini yeniden tesis edebilir. Benzer bir şekilde küresel gler, iklim değişikliğinin sonuçları ve bölgedeki geniş toprakların çölleşmesi -bu durumların, gıda güvencesinin ortadan kalkması ve su kaynaklarının kıtlaşması ile bağlantılı olarak yaratacağı çatışma potansiyeli de dahil olmak üzere- hususlarında bölgedeki müttefikleriyle iş birliğine gitmesi gerekmektedir.

4. Bölgede enerjiye ilişkin çeşitli sorunlara ve kaygılara yönelik birçok politika seçeneği düşünülmelidir. Bu sorunlardan en çok etkilenen ülkelerde enerji ve su verimliliğini arttırmak bir başlangıç noktası olabilir. Yenilenebilir enerji kaynakları daha hızlı bir şekilde yaygınlaşmalı ve daha büyük bir lkte benimsenmelidir. Dahası, küresel gler teknoloji transferi ve yeni teknolojilerin idaresi ile bakımı noktasında sürdürülebilir kapasite gelişimi konularında bölgeye destek ve hatta dahil olmalıdır. Ayrıca enerji, güvenlik ve ekonomi arasındaki sebep sonuç ilişkisi iyi düşünülmelidir. Bu sektörlerin herhangi birindeki reformlar ve gelişmeler, diğerleri üzerindeki olası etkileri bakımından göz önünde tutulmalıdır. Son olarak, enerji güvenliği hususunda bölge dışındaki aktörlerle iş birliğinin başarabilecekleri sınırlıdır. Nihayetinde, bölgedeki hükümetlerin bu sorunlara yönelik yaratıcı ve sürdürülebilir çözümler bulmak için kendi halklarıyla ve sivil toplum örgütleriyle etkileşim kurmaya ihtiyaçları vardır.

KATKIDA BULUNANLAR

Al Sharq Forum, bu özel çalışma grubu çerçevesinde İstanbul'da gerçekleştirilen çalışma toplantılarındaki değerli katkılarından ötürü aşağıda yer alan isimlere teşekkür eder:

Ammar Kahf, *Omran Center for Strategic Studies Eş Kurucusu ve İdari Direktörü*

Andreas Krieg, *King's College Londra Güvenlik Çalışmaları Bölümünde Savunma Çalışmaları Öğretim Üyesi*

Bader Mustafa, *Omran Center for Strategic Studies Araştırmacısı*

Basheer Nafi, *Al Sharq Forum Kıdemli Araştırmacısı*

Chafic Choucair, *Al Jazeera Center for Studies Araştırmacısı*

David Hearst, *Middle East Eye Genel Yayın Yönetmeni*

Ezzeddine Abdelmoula, *Al Jazeera Center for Studies Araştırma Direktörü*

Filippo Dionigi, *Bristol Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi*

Hosam Hafez, *QCM Direktörü*

Joost Hiltermann, *International Crisis Group Orta Doğu ve Kuzey Afrika Programı Direktörü*

Joseph Bahout, *Carnegie Orta Doğu Programı Misafir Araştırmacısı*

Louay Safi, *Katar Hamad Bin Khalifa Üniversitesi Siyaset Bilimi ve İslami Felsefe Bölümü'nde Profesör*

Lurdes Vidal, *European Institute of the Mediterranean Arap Bölgesi ve Akdeniz Departmanı Direktörü*

Magdalena Kirchner, *Siyaset Bilimci ve Çatışmalar Üzerine Çalışan Araştırmacı*

Mehmet Asutay, *Durham Üniversitesi İşletme Bölümü Dalı Orta Doğu ve İslami Politik Ekonomi ve Finans Programı'nda Profesör*

Mesut Özcan, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi'nde Profesör*

Mohammed Dangor, *Dış İlişkiler Uzmanı ve Güney Afrika Cumhuriyeti Uluslararası İlişkiler Bakanı'nın Eski Özel Danışmanı*

Mohanad Hage Ali, *Akademisyen ve Gazeteci*

Mona Alami, *Atlantic Council Rafik Hariri Center for the Middle East Kıdemli Araştırmacısı*

Mustafa Abushagur, *Libya Temsilciler Meclisi Üyesi ve Libya Eski Başbakan Yardımcısı*

Naeem Jeenah, *Afro-Middle East Centre Direktörü*

Navar Saban, *Omran Center for Strategic Studies Bilgi Birimi Direktörü ve Askeri Çalışmalar Uzmanı*

Omar Ashour, *Doha Institute for Graduate Studies Güvenlik Çalışmaları Bölümü'nde Doçent*

Ronnie Kasrils, *Güney Afrika Cumhuriyeti'nde Eski Bakan*

Salah Eddin Elzein, *Aljazeera Media Network Genel Direktörü'nün Danışmanlığını Yapan Sudanlı Akademisyen*

Seyed Kazem Sajjadpour, *İran Dışişleri Bakan Yardımcısı*

Walter Posch, *Viyana National Defence Academy Kıdemli Araştırmacısı*

Yury Barmin, *Orta Doğu ve Kuzey Afrika Direktörü*

Zeynep Kaya, *London School of Economics Araştırmacısı*

Bu yazının içeriği ile ilgili bütün sorumluluk müellif(ler)ine aittir.

Telif hakkı © 2020, Al Sharq Forum

Her hakkı saklıdır.

Eserin Özgün Adı: The Search for A New Regional Order in the Middle East: Reality & Aspirations

Tercüme: Mustafa Kaymaz & Deniz Baran

Redaksiyon: Yasin Küçükkaya

Tasarım: Jawad Abazeed

Türkiye’de basılmıştır.

Bu yayının tüm hakları Al Sharq Forum’a aittir. Al Sharq Forum’un izni olmaksızın yayının tümünün veya bir kısmının elektronik veya mekanik (fotokopi, kayıt, bilgi depolama vd.) yollarla basımı, yayını, çoğaltılması veya dağıtımı yapılamaz. Kaynak göstermek suretiyle alıntı yapılabilir.

Adres: Yenibosna Merkez Mahallesi, 29 Ekim Caddesi.

İstanbul Vizyon Park A1 Blok, Kat:6 No.:52 34197

Bahçelievler / İstanbul / Türkiye.

Telefon: +90 212 603 18 15 / Faks: +90 212 603 16 65 / E-posta: info@sharqforum.org

AL SHARQ FORUM HAKKINDA

Al Sharq Forum, amacı; Şark bölgesi halklarının siyasal gelişimi, sosyal adalete kavuşması ve ekonomik refaha erişmesi için uzun vadeli stratejiler geliştirmek olan, bağımsız ve uluslararası bir kuruluştur. Al Sharq Forum, bu hedefini; demokratik katılım ideali, bilinçli vatandaşlık, çok taraflı diyalog, sosyal adalet ve kamu yararını gözeten araştırmaları teşvik ederek gerçekleştirmektedir.

Adres: İstanbul Vizyon Park A1 Plaza Kat:6
No.:68 34197 Bahçelievler / İstanbul / Türkiye
Telefon: +902126031815
Faks: +902126031665
E-posta: info@sharqforum.org

research.sharqforum.org

الشرق
للأبحاث الاستراتيجية

AL SHARQ
STRATEGIC
RESEARCH